

ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

ТАРЫХ ИНСТИТУТУ

Ведомстволор аралык диссертациялык кеңеш
Д.07.03.229

Кол жазма укугунда
УДК: 947.1(575.2)(043.3)

ӨМҮРБЕКОВ ТОКТОРБЕК НАМАТБЕКОВИЧ

УЛУУ ИНСАНДАРДЫН КЫРГЫЗСТАНДЫН
ТАРЫХЫНДАГЫ РОЛУ ЖАНА ОРДУ
(XIX кылымдын ортосу – XX кылымдын башы)

Адистиги: 07.00.02 – Кыргызстан тарыхы

Тарых илимдеринин доктору окумуштуулук даражасына
талапкер диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек-2004

Иш Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин Азия жана Африка өлкөлөрүнүн тарыхы кафедрасында даярдалды

Илимий кеңешчиси: Кыргыз Республикасынын УИАнын академиги, КР илимине эмгек сиңирген ишмер, философия илимдеринин доктору, профессор Какеев А.Ч.

Расмий сын пикир ээлери: тарых илимдеринин доктору, профессор Кененсариев Т.К.

тарых илимдеринин доктору, профессор Малабаев Ж.М.

тарых илимдеринин доктору, профессор Чотонов Ү.Ч.

Жетектөөчү мекеме: И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университети

Диссертацияны коргоо Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тарых институтунун алдындагы 07.00.02 – Кыргызстандын тарыхы адистиги боюнча тарых илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасына талапкер диссертациялар корголуучу Д.07.03.229 Ведомстволор аралык диссертациялык кеңештин 2004-ж. "24" май саат 14.00. баштала турган жыйынында өтөт.

Дареги: Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265 а

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасында таанышууга болот.

Автореферат 2004- ж. "24" май таркатылды

Ведомстволор аралык диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, тарых илимдеринин доктору

Жуманалиев А. Д.

КИРИШҮҮ

Теманын актуалдуулугу. Эгемендүүлүктүн жана мамлекеттик көз каранды эместиктин шарттарында Ата Мекендин тарыхынын маанилүү маселелерине жаңыча мамиле жасоо аракети күч алды. Бул өлкөнүн коомдук-саясий турмушундагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшү, улуттук аң-сезимдин ойгонушу менен байланыштуу. Мында айрыкча Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаевдин ролу зор. Мамлекеттик жетекчибиздин аналитикалык ой-толгоолорго ширелген эмгектеринде элибиздин тарыхынын кашкайган чындыгы ар тараптан ачылып келет.¹ Айрыкча анын «Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхы жана «Манас» элдик эпосу» аттуу монографиясы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхын илимий негизде адилет изилдөөгө кеңири жол ачты десек аша чапкандыкка жатпайт. Арийне Ата Журт тарыхында, мамлекеттүүлүк идеясынын калыптанышында улуу инсандардын эмгеги айтып бүтпөс чоң «дастан», өзүнчө тарых. Тарыхтын философиясы тастыктап тургандай учур талабына дал келбей эскирип калган коомдук түзүлүштөн жаңырган коомдук түзүлүшкө жарандар кадам таштачу өткөөл доордо, алга карай өнүгүүнүн альтернативаларына – айрылыш жолдоруна кептелген кезде, туурасын тандап алуу мүмкүнчүлүгү бир нече эсе көбөйөт. Ошондой учурда тарыхый инсандардын: коомдук-саясий ишмерлердин, аскер башчылардын, окумуштуу аалымдардын, даанышмандардын ролу кескин өсөт. Анткени алар айрылыш жолдордун мүмкүнчүлүктөрүн алдын ала көрө билишет, альтернативаларды туура түшүнүшөт жана тигил же бул максатты көздөй эл массасын өз артынан ээрчиге алышат.² Себеби доорлор тогошкон маалда А.Акаев баса белгилегендей лидерлерде, жол башчыларда гана адамзат рухунун асмандап жогорулоосу, коомдун баардык чөйрөлөрүн камтыган чымырканган интеллектуалдуу ишмердиктери, кайсы бир калктын пассионардык чыңалуусу даана байкалат.

Анын ою боюнча «Пассионарлуу Инсандын тазаланып ылгануу (кристаллизациялануу) борбору катарында потенциалдык сапаттарынын ачылышы үчүн өбөлгө түзүүчү башкы касиети анын баардыгын жеңүүчү Саясий Эрки. Пассионардык Инсанга ал алдыга коюлган максаттарга жетүү үчүн кандай гана тоскоолдуктар болбосун токтобоого жана өз айланасындагылардай эле жоолашкандарды жазалоодо да бардык курмандыктарга барууга мүмкүндүк берет».³

Кыргыз эли үчүн XIX к. орто чени дал ошондой, ар кандай карама-каршылыктар арбыган, эски менен жаңы атаандашып теңтайлашкан заман эле. Ошол кыйчалыш мезгилде биринен-бири кем

¹ Акаев А.Раздумья на судьбоносном этапе. – Б., 1994; Аскар Акаев Залкар инсандар жөнүндө. / Түз. К.Иманалиев. – Б.: "Учкун", 1999; Памятное десятилетие. – Б.: "Учкун" АК, 2001; Кыргыз мамлекеттүүлүгү жана "Манас" элдик эпосу / Тарыхый иликтөө – Б.: "Учкун" АК, 2002; История прошедшая через мое сердце. – Москва – Бишкек: ИПЦ "Дизайн. Информация. Картография", Илим, 2003.

² Яковец Ю.В. История цивилизаций. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. 10-бет.

³ Акаев А. Кыргызская государственность и народный эпос "Манас". – Б.: АО "Учкун", 2002. 494-бет.

карабастан, китепте кыргыз тарыхынын олуттуу маселелери биринчи жолу кыргыз элинин көз карашында кеңири иликтенген.¹

XX к. 20-30-жж. Кыргызстандын тарыхын изилдөө боюнча алгылыктуу иштерди жасаган адепки адис тарыхчылар В.В.Бартольд менен С.М.Абрамзон. Академик В.В.Бартольддун “Кыргыздар” аттуу тарыхый очеркинин XIX к. кыргыз-орус мамилелери чагылдырылган бөлүмдөрүндө Ормон хан, Жантай, Боромбай, Шабдан ж.б. ири инсандардын ушул өңүттөгү иш-аракеттерине басым жасалат.² Кыргыз элинин этногенезин, этностук курамын изилдеген ири илимпоз С.М.Абрамзон Кыргызстанда жаңыдан түптөлүп келе жаткан тарых илиминин инсан таануу багытын аныктоого аракет жасаган десек аша чапкандыкка жатпас. Ал ошол доордогу идеологиялык чектөөлөрдөн жалтактабай кыргыз тарыхындагы Ормон хан, Шабдан баатыр ж.б. чоң манаптардын ролу тууралуу маселени козгогон.³

Ал эми 40-жж. инсан таануу багытына байланыштуу илимий макалаларды Б.Жамгырчинов менен А.Н.Бернштам жарыялайт. Биринчи автор өз макаласында кыргыздардын эл аралык абалына, коомдук-экономикалык түзүлүшүнө, феодалдык-уруулук чыр чатактарга, 40-жж. Ормон хандын өз алдынча хандык түзүү аракетине жана көз каранды эместик үчүн күрөштөргө токтолот.⁴ Ушул маселелер ири илимпоздун 50-60-жж. жазылган Кыргызстандын Россияга кошулуусу тууралуу көлөмдүү монографияларында андан ары тереңдетилип изилденди.⁵ А.Н.Бернштам Ормон хандын өз бетинче кыргыз мамлекетин түзүү аракетин XVI к. орус падышасы Иван Грозныйдын орус жерлерин биротоло бириктирүүнү көздөгөн ички саясаты менен окшоштурат.⁶

XIX к. кыргыз-коккон, кыргыз-орус байланыштарын, иликтөөгө 60-жж. көрүнүктүү окумуштуу А.Хасанов барандуу салым кошкон. Анын эмгектеринде айрым тарыхый инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ээлеген ордуна жана ролуна ал учурда үстөмдүк кылган марксисттик көз карашта баа берилет.⁷ Ушул сыяктуу көз караштар К.Үсөнбаевдин

¹ Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер. 1-2 китептер. – Б.: Учкун, 1993; Кыргыз тарыхы / Жооптуу Редактору академик А.Ч.Какеев. – Б.: Архи., 2003.

² Бартольд В.В. Киргизы. Исторический очерк. – М.1927. – Ф., 1943; Избранные труды по истории киргизов и Кыргызстана: сост., доп. коммент. и предисловие О.Караева. – Б.: Шам, 1996.

³ Абрамзон С.М. У истоков манапства. О похоронах Шабдана Джантаева, его родословной и потомках. // Советская Киргизия. 1930, ноябрь № 226, 256, 262; У истоков манапства (экспедиционные очерки) // Советская Киргизия. 1931. 1 апреля.

⁴ Джамгерчинов Б. Киргизы в эпоху Ормон-хана (Из истории феодально-родовых войн киргизов в XIX веке. // Труды ИЯЛИ. Вып. I. 1944. – Ф.: КирФАН, 1945. 111-130-беттер.

⁵ Джамгерчинов Б. Присоединение Киргизии к России. – М.: Изд. соц.-экон. литер.-ы, 1959; Очерки политической истории Киргизии XIX века (первая половина) – Ф.: Илим, 1966; Очерк политической истории Киргизии XIX века (вторая половина) – Ф., 1966.

⁶ Бернштам А.Н. Из истории международных и военных отношений киргизского народа. // Изв. Кирг.ФАН СССР, 1945, вып. I. 105-113-беттер; Избранные труды по археологии и истории киргизов и Кыргызстана. Сост.: К.Ташбаева, А.Ведугова. – Б.: “Айбек”, 1997. 439-446-беттер.

⁷ Хасанов А.Х. Из истории Киргизии XIX века. – Ф.: Киргиз уч. педгиз, 1959; Взаимоотношения киргизов с Кокандским ханством и Россией в 50-70 годах XIX века. – Ф.: Киргосучпедиздат, 1961.

адепки илимий изилдөөлөрүнө да мүнөздүү.¹ XVIII-XIX кк. кыргыз-орус байланыштарын, Кокон хандыгынын саясий турмушуна кыргыздардын активдүү түрдө катышуусун иликтөөгө академик В.М.Плоскихтин монографиялары арналган. Аларда бизди кызыктырган маселеге тиешелүү кээ бир баалуу кабарлар бар.²

Бирок, тилекке каршы XX к. 70-жылдарынан тартып республиканын партиялык жетекчилигинин тарых илимине одоно кийлигишүүсүнүн натыйжасында илимге жат терс көрүнүштөргө кеңири жол ачылды. Кезинде, илимдеги кейиштүү мындай абал тууралуу Кыргызстандын аттуу-баштуу тарыхчылары ачык айтышканы белгилүү. Алсак, С.Табышалиев Ата Журт тарыхына келтирилген андай салакалар жөнүндө мындай деп өкүнүп айткан: «60-жылдардын башында күтүлбөгөн шарттар түзүлдү... Тарых илими монополиялаштырылды жана республиканын компетенттүү эмес жетекчилеринин чакан тобунун көзөмөлү алдында калды. Алар улуттук тарыхтын жападан жалгыз талкуулап чечмелөөчүлөрүнүн ролун өз колдоруна алышкан жана өздөрүнүн туура эмес көз караштарын акыркы чындыктын сөзү катары илимий коомчулукка таңуулашкан. Профессионал тарыхчылар болсо жигердүү иштен четтетилген».³ Тарых илими бийликтин бюрократтык ыкмасынан, догматизмден жана жөнү жок компетентсиз кийлигишүүчүлүктөрүнөн аябай жапа чеккенин башка белдүү илимпоз тарыхчылар да айтышкан.⁴

Кыргызстанда тарых илимин идеологиялык сыдыргыдан өткөрүү «кыймылынын» кеңири кулач жайышына Союздук борбордун жоболондуу көрсөтмөлөрү түрткү берген. Алсак, 1972-ж. «Литературная газетага» тарых илимдеринин доктору А.Яковлевдин «Антиисторизмге каршы» аттуу чуулгандуу макаласы жарыяланган. Макалалар СССРдин жакындап келе жаткан 50 жылдыгын даңазалоо менен башталып, баштан аяк марксисттик-лениндик теорияны көкөлөтө мактоого ширелген. Союздук республикаларда болсо жергиликтүү элдин тарыхына, белгилүү инсандарынын саясий ишмердигине кайрылуу аларды идеологиялоо жол ачат деп кесе айтылган.⁵ Ошол макаланы колдоочулар көп өтпөй Кыргызстанда да табылды. Болгондо да мындай «идеологиялык күрөштүн» демилгесин республиканын ошол кездеги партиялык жетекчилиги колго алып, анын алдыңкы сабында турду. Өтө өкүнүчтүүсү байыркы кыргыз элинин, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхын кытай, араб, перс, түрк ж.б. тарыхый булактарга таянып изилдеп чыккан дүйнөгө

¹ Үсөнбаев К.У. Общественно-экономические отношения киргизов в период господства Кокандского ханства (XIX в. до присоединения Киргизии к России). – Ф., 1961; Присоединения Южной Киргизии к России. – Ф. 1960.

² Плоских В.М. Первые кыргызско-русские посольские связи. – Ф.: Илим, 1970; Киргизы и Кокандское ханство. – Ф.: Илим, 1978; Очерки патриархально-феодалных отношений в Южной Киргизии (50-70-е годы XIX в.) – Ф.: Илим, 1968; У истоков дружбы. – Ф.: Илим, 1972.

³ История далекая и близкая. Беседа с С.Т.Табышалиевым. // Советская Киргизия. № 148 (17923). 26 июня. 1988 г., 3-б.

⁴ Ключ к пониманию действительности. Откровенный диалог В.П.Шерстобитова. // Советская Киргизия. № 10 (18085). 12 января 1989 г., 3-бет.

⁵ Яковлев А. Против антиисторизма. // Литературная газета. № 46. 15 ноября 1972 г., 5-бет.

Иштин максаты жана милдеттери. Иштин негизги максаты - аталган мезгилдеги улуу инсандардын мамлекеттик, коомдук-саясий көп кырдуу ишмердигин ар тараптан комплекстүү ачып берүү, Кыргызстандын тарыхында: коомдук, саясий, чарбалык-маданий турмушунда алардын ээлеген ордун жана ролун архивдик, сейрек кездешүүчү материалдардын, ошондой эле башка тарыхый булактардын негизинде аныктап - тактоо. Бул максатка жетүү үчүн төмөндөгүдөй милдеттер коюлду:

- доордун өзгөчөлүктөрүнө, жалпы багытына мүнөздөмө берүү, кыргыздардын коомдук-саясий түзүлүшүн анализдөө;

- коңшу элдердин, өлкөлөрдүн, Кокон хандыгы, Кытай жана Россия мамлекеттеринин кыргыздарга карата саясатын, алардын өз ара байланыштарынын башкы багыттарын ачып берүү;

- тарыхый инсан түшүнүгүн чечмелөө, Улуу инсандардын өмүр жолундагы урунттуу учурларды тактап изилдөө;

- тарыхый инсандардын өз ара мамилелериндеги олуттуу маселелерди, кыйынчылыктар менен ийгиликтерди иликтөө;

- бөлөк өлкөлөр менен байланыш түзүүдө улуу инсандардын ролуна басым жасоо, алардын элчилик өнөрүн баса көрсөтүү;

- Улуу инсандардын көз каранды эместик үчүн күрөшпөргө жетекчилик кылуусун ачып берүү;

- өз алдынча Кыргыз мамлекетин түзүү боюнча улуу инсандардын аракетин илимий негизде калыс кароо;

- чыгаан инсандардын чарбачылыктын ар кандай тармактарын өнүктүрүүгө, элинин маданий деңгээлин көтөрүүгө кошкон салымын ачып берүү;

- ойчул акындардын кыргыздардын коомдук аң сезиминин өнүгүшүнө, саясий ишмерлерге тийгизген таасирин баяндоо.

Хронологиялык чектери. Илимий иш XIX к. ортосунан тартып XX к. башына чейинки мезгилди өз ичине камтыйт. Анткени аталган мезгилдеги негизги окуялар бири-бири менен тыгыз байланыштуу. Ушул мезгилдин алгачкы учуру (40-70 жж.) кыргыз эли үчүн өткөөл доор болгонуна тарыхтын жүрүшү күбө. Дал ошол доордо эл ичинен чыгаан инсандардын бүтүндөй бир мууну суурулуп чыккан. Доордун башкы багыты кыргыздардын этносаясий жактан биригүү тенденциясынын тереңдеши болгон.

Диссертациянын методологиялык негизин - объективдүүлүк жана тарыхый таанып билүү принциптери, системалуу салыштырмалуу иликтөө, биографиялык ж.б. ыкмалар түздү. Ошондой эле коомдук өнүгүүнүн жүрүшүндө чечүүчү ролду адам факторуна ыйгаруучу тарыхты түшүнүүгө цивилизациялык мамиле көңүлдүн борборунда болду.

Негизги тарыхый булактар. Иштин негизин ар түрдү тарыхый булактар түздү. Алардын арасынан архивдик даректерге, XIX к. орто ченинде жана экинчи жарымында жазылып калган расмий маалыматтарга, статистикалык, географиялык, этнографиялык, тарыхый кабарлардын жыйнактарына басым жасалды. Конкреттүү-тарыхый материалдардын көпчүлүгү Кыргыз Республикасынын, Казакстан жана Өзбекстан Республикаларынын Борбордук мамлекеттик архивдеринен, Россия

Федерациясынын Борбордук мамлекеттик аскердик-тарыхый, тышкы саясат архивинен топтолду.

Биздин өлкөнүн башкы архивинин тарыхый фондуларынын арасынан бөтөнчө 75-фонддун материалдары абдан бай экени байкалып турат. Аталган фонддо негизинен Кыргызстандын Россия империясынын курамына киргизилишине байланыштуу документтер топтолгон. Бул фонддон Ормон хан, Боромбай, Жантай, Жангарач, Курманжан датка, Байтик Баатыр, Шабдан Баатыр, Алымкул Аталыктын орус бийлигине карата мамилелерин чагылдырган көптөгөн кызыктуу маалыматтарды табууга болот. Ошондой эле кыргыздардын өз ара байланыштары, чарбасы, коомдук турмушу көз каранды эместик үчүн күрөшү, элдик кыймылы жана саясий абалы тууралуу кабарлар да арбын. Бирок алардын басымдуу көпчүлүк бөлүгү орус офицерлери тарабынан жазылгандыктан, ар дайым өз мамлекетинин стратегиялык кызыкчылыктары авторлордун көңүлүнүн борборунда турганын эске алдык.

Казакстан Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинде Кенесарынын чапкынынын маалындагы кыргыздардын көз каранды эместик үчүн жүргүзгөн күрөшүнө күбө болуучу даректер кыйла. Атүгүл күрөштүн уюштуруучулары адегенде Жантай менен Жангарач бий болгонун, кийин Ормон хан жалпы жетекчиликти колго алганын далилдөөчү даректер бар. Кыргыз өкүмдары Ормон хандын, чоң манаптар Боромбай, Жантай, Жаңгарачтын Ала-Тоо округунун начальниктери менен жазышкан каттарынын бир даары ж.б. кабарлар ушул архивдин № 3, 4, 44, 77, 374 фонддорунда сакталып турат. Аталган фонддордун көлөмдүүлөрү № 3 - Ала-Тоо округу менен Чон Ордо кыргыздарынын (казактар) начальнигинин фонду, № 4 - Оренбург кыргыздарынын (казактар) областтык башкармалыгынын фонду, № 44 - Жети-Суу областтык башкармалыгынын фонду, № 77 - Верный округдук сотунун фонду, № 374 - Сибир кыргыздарынын (казактар) чек ара башкармалыгынын фонду болуп эсептелет.

Өзбекстан Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинин № 1, 19, 105, 715-фонддорунан Алымбек датка, Курманжан датка, Алымкул Аталык, Шабдан Баатыр ж.б. ишмердиги тууралуу кызыктуу кабарлардын кыйласын жолуктурдук. Айрыкча № 1-Түркстан генерал-губернаторунун концеляриясынын фондунун, "Түркстан крайын каратуунун тарыхы боюнча материалдардын жыйнагынан" турган № 715-фонддун, № 19-Фергана областтык башкармалыгынын фондунун даректеринде көтөрүлгөн маселеге түздөн-түз тиешелүү зарыл кабарлар камтылган. Архивдердеги расмий документтердин өзөгүн округдук, уездик начальниктердин, областтык аскер губернаторлорунун жогорку бийлик өкүлдөрүнө жөнөткөн билдирүүлөрү, рапорттору, крайдын генерал-губернаторунун буйрук, жарлыктары, көрсөтмөлөрү жана Борборго Өкмөткө, Аскер, Тышкы иштер министрлерине жиберген каттары, өтүнүч-сунуштары, отчеттору түзөт. Андай даректерде да аталган маселеге байланыштуу кыскача баяндар бар.

Ушуларга үндөш тарыхый так материалдарды Россия Федерациясынын Борбордук мамлекеттик аскердик-тарыхый архивинин № 400 - Россиянын Согуш Министрлигинин Азия бөлүмүнүн Башкы

штабынын фондунан, № 1396 – Түркстан аскер округунун Штабынын фондунан, ВУА – Согуштук-окумуштуулук (илимий) архив фондунан таптык.

Ошондой эле ишти жазууда ошол доордогу мезгилүү басма сөздүн беттеринде (“Семиреченские областные ведомости”, “Туркестанские ведомости”, ж.б. газеталар) жарыяланган материалдарды пайдаландык. Кызыктуу кабарлардын кыйласын “Түркстан жыйнагынан”, “Аскердик жыйнактан” ж.б. статистикалык, этнографиялык, тарыхый-аскердик жыйнактардан иргеп алдык. Булардан тышкары баа жеткис маалыматтардын көбү кезинде Орус географиялык коомунун запискаларында басылган макалаларга киргизилиптир. Андай мааниси терең макалалардын бири 1851-ж. жарыяланган “Жапан тоо-таштык кыргыздар жөнүндө маалыматтар” деп аталат.

Дегеле көчмөн элдердин, анын ичинде кыргыздардын тарыхын иликтеп-изилдөөдө санжыранын да ролу зор. Кыргыз санжырасынын ар кыл варианттарында улуу инсандарга берилген бааларды, алардын Ата Журтка өтөгөн эмгеги тууралуу элдик баяндарды жазуу жүзүндөгү тарыхый булактар менен салыштырып анализдөө аркылуу колдонууга умтулдук.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Совет доорунда улуу инсандардын кыргыз элинин тарыхындагы ээлеген орду жана ролу тарых илиминде жетиштүү деңгээлде изилденбей, атүгүл таптык мамиле жасалып четке кагылып келгендиги менен аныкталат. Кыргызстандын тарыхнамесинде алгачкы ирет XIX к. ортосу – XX к. башындагы улуу инсандардын ишмердигин ар тараптан комплекстүү түрдө изилдөө аракети жасалды. Мында алардын Ата Журтубуздун коомдук-саясий, чарбалык жана маданий өнүгүүсү үчүн көргөн камкордуктары, кыргыз элинин түпкү кызыкчылыктарына ылайык жүргүзгөн иштери, көз каранды эместик үчүн күрөштөргө жол башчылык кылышы, өз алдынча улуттук мамлекет түзүү аракеттери, бөлөк өлкөлөр менен алака-байланыштары баса көрсөтүлдү. Иштин өзөгүн ар түрдүү тарыхый булактар, архивдик даректер түзүп, аларды анализдөө, системага салуу жана объективдүү чечмелөө аркылуу негизги жыйынтыктар чыгарылды. Алардын, өзгөчө архивдик даректердин көпчүлүгү адеп илимий айлампаларга киргизилип отурат. Мурда пайдаланылган тарыхый булактар көбүнчө бурмаланып, илимдеги партиялуулук принцибинин алкагынан чыга албай тескери мүнөздөлүп келгени анык.

Диссертациянын практикалык мааниси жалпы эле Кыргызстандын тарыхнамесинде жаңыдан калыптана баштаган инсандарга багытына кошкон олуттуу салымында турат. Изилдөөнүн негизги жоболору, жыйынтыктары жана тыянактары Кыргызстандын XIX к. объективдүү тарыхын толук калыбына келтирүүгө кызмат кылаары шексиз. Ошондой эле иштеги бай материал орто мектептер жана жогорку окуу жайлары үчүн окуу китептерин, атайын курстарды даярдоодо колдонулушу мүмкүн. Дагы бир жагымдуу жагдай иш улуу инсандардын ишмердигин таанып билүү боюнча барган сайын күч алып бара жаткан коомчулуктун талабын канааттандырууга көмөк көрсөтөт деп ойлойбуз.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Улуу инсандардын XIX к. ортосу – XX к. башындагы Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду мааниси зор актуалдуу проблема болуп эсептелет. Аталган маселе кыргыз тарых илиминде алгачкы ирет комплекстүү түрдө каралып отурат. Бул мезгилди кыргыз элинин тарыхындагы өзгөчөлөнгөн өзүнчө бир өткөөл доор катары кароого, мүнөздөөгө толук негиз бар. Анткени жунгар-калмак чапкынында Гиссар, Гулябга чейин сүрүлгөн тоолук эл XVIII к. 60-жж. Ата-журтка кайткан соң кыргыз уруу бирикмелеринин биригүүсү, этносаясий консолидациялануусу жандана баштаган. Ушундай учурда улуу инсандардын ролу кескин жогорулап, алардын айрымдары бирдиктүү өз алдынча мамлекет түзүүгө аракет жасашкан. Ошондой демилгени колго алган кеменгер жол башчылардын бири катары Ормон-хан кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхында олуттуу роль ойноду. Ал негиздеген хандыктын чектерин коргоону уюштурууда Ажибек баатырдын эмгеги зор.

2. Бирок өз алдынча кыргыз хандыгынын биротоло калыптанышына кээ бир ички жана тышкы күчтөр кедерги болушкан. Айрыкча бул кезде түндүк кыргыздардын эл аралык абалы кыйла татаалдап кеткен эле. Кыргыздардын көз каранды эместигине бир эле учурда Кокон хандыгы, Цинь, Россия империялары, казак хан, султандары коркунуч туудуруп турган. Ал өлкөлөрдүн өз өкүмдарынан атайын тапшырма алган өкүлдөрү, көбүнчө көпөс-соодагерлери ири уруу бирикмелеринин чыгаан лидер-жетекчилерин кайраштырып ички биримдикке доо кетирип турушкан. Ошондуктан жаңыдан түптөлгөн өз алдынча кыргыз хандыгы түбөлүктүү болбоду. Буга белгилүү өлчөмдө ички күчтөрдүн тең салмактуулугу, кээде уруу жол башчыларынын жеке кызыкчылыктарынын үстөмдүк кылып кетиши да себеп болгон.

3. Кыргыз элинин чыгаан инсандары күч-кубаттуу мамлекеттердин кысымы күчөгөн кыйчалыш учурда тунгуюктан туура жол табууга жол издешкен. Алар чет жерлик баскынчыларга каршы көз каранды эместик үчүн күрөштүн башында турушкан. Буга хан Кененин жортуулдарынын маалындагы Жангарач, Жантай, Ормон хандын ж.б. чечкиндүү аракети күбө. Ал эми эл аралык саясий абал кийин Россиянын пайдасына өзгөргөндө Боромбай бий баш болгон айрым Улуу инсандар улуттук түпкү кызыкчылыктарды эстен чыгарбай, элин бөөдө кыргындан коргоо үчүн орус мамлекетине ык алышканы анык. Бул өңүттө Жантай, Байтик батырдын ишмердиги да атайлап иликтөөнү талап кылат.

4. Фергана өрөөнүндө түзүлгөн Кокон хандыгынын саясий тарыхында аймакта жанаша жашаган бардык элдердин өздөрүнө таандык орду бар. Алардын атак-данктуу жол башчылары айрым окумуштуу тарыхчылар айткандай акырындап орток мамлекетке айланып бара жаткан хандыктын мамлекеттик ишмерлери болушкан. Алсак, Алайлык кыргыздардын акылман башкаруучусу Алымбек-датка эл бийлөө боюнча тубаса шык-жөндөмүнүн аркасында адегенде Анжиян вилайетинин акими мансабына дайындалып, акыры хан ордосунун кожоюну-баш вазирликке чейин көтөрүлөт. Кыргыз-кыпчактардын мыктысы Алымкул аким, аскер башчы, аталык (регент) мансап-мартабаларына ээ болуп, атүгүл тарыхый даректерде Кокон хандыгынын анык өкүмдары деп жазылып калды. Баса белгилей кете турган нерсе Алымбек датка айрым бир жылдары

(40-жж, 60-жж. башы) жалпы кыргыздардын өз алдынча мамлекетин түзүүгө кам көргөн.

5. Колониялдык доордо жергиликтүү элдин укуктарынын Россия империясынын мыйзамдары менен чектелиши тарыхый инсандардын да коомдук абалына, ээлеген ордуна таасир этти. Анткени Түркстан чөлкөмүндө 1867-жылы киргизилген административдик-аймактык бөлүштүрүүгө ылайык жаңыдан түзүлгөн уезд, областтардагы жана крайдагы бийлик толугу менен колониялдык башкаруу органдарынын колуна өткөн. Волосттун башкаруучулары болуп шайланган манаптар колониялдык бийликтин тетиктери гана болчу. Анан калса өтө таасирдүү, уруу бирикмелеринин башчылары расмий мамлекеттик кызматка тартылган эмес. Мындай шартта Курманжан датка, Шабдан Баатыр сыяктуу улуу инсандардын эл арасында чексиз кадыр баркы, артыкча адамгерчилик касиеттери, даанышмандыгы гана Түркстан генерал-губернатору баш болгон орус генералдарын, падышалык чиновниктерди ошондой кыргыздардын жол башчылары менен жакындашып жакшы мамиле түзүүгө түрткөн. Эң башкысы улуу инсандардын коомдук-саясий ишмердиги элинин түпкү кызыкчылыктарына, мүдөө-тилектерине дал келген. Ошонусу менен алардын ысымы тарыхта калганы талашсыз.

Бул изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо көптөгөн Эл аралык, Республикалык илимий конференцияларда, симпозиум, конгресстерде (Алматы, Ташкент, Москва, Үрүмчү, Анкара, Самсун, Бишкек, Ош, Нарын, Талас), КУУде лекцияларда, 2002-2003-жж. айылдык райондордо, областтык борборлордо лекция окуганда, радио, телеберүүлөрдө ишке ашырылды. Айрым материалдар Кыргызстандын тарыхы боюнча орто мектептер үчүн жаңыча жазылган окуу китептеринде пайдаланылды. Иштин кээ бир бөлүмдөрү китеп, “Боромбай”, “Жантай жана Жангарач” сыяктуу китепчелер түрүндө жарык көрдү. Изилденип жаткан тема боюнча 40ка жакын илимий, илимий-популярдуу макалалар ар кандай жыйнактарга, университеттердин жарчыларына, журналдарга басылды. Тема боюнча жалпы жонунан автордун 60 б.т. жакын көлөмдөгү эмгеги кыргыз, орус, түрк, кытай, өзбек, англис тилдеринде жарык көрдү.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Диссертация кириш сөздөн, 4 главадан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ.

“Кыргызстан XIX к. орто ченинде. Ормон хандын кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхындагы орду” аттуу алгачкы главанын **“Кыргыздардын 40-50-жж. коомдук-саясий абалы жана чарбалык турмушу”** деп аталган биринчи бөлүмүндө ошол мезгилдеги кыргыз уруу бирикмелеринин ээлеген аймактары, саны аныкталып, кылган кесибине, жашоо ыңгайына, коомдук мамилелерине, ички жана тышкы саясий, эл аралык абалына жалпы мүнөздөмө берилет.

XIX к. экинчи чейрегинде кыргыздар Кыргызстанды толук жана ага жанаша жайгашкан кеңири аймакты ээлеп турушчу. 1851-ж. жарык көргөн «Жапан кыргыздар жөнүндө маалыматтар» боюнча кара-кыргыздар чыгышта «Кулжадан Ак-Сууга карай өтчү бекеттүү кара

жолго чейин, түштүк тарапта көз каранды эмес майда ээликтер Бадакшан менен Каратегинге чейин, батышта Кокон менен Ташкентке чейин, ал эми түндүк жакта Күнгөй Ала Тоонун төрүнө жана Чарын суусунун башаттарына чейин көчүп-конуп жүрүшчү. Иште каралып жаткан мезгилде кыргыз урууларынын арасында жанданган этносаясий жактан биригүү аракетин, жалпы кыргыз элинин түпкү кызыкчылыгына дал келген тенденцияларды даанарак ачып берүүгө басым жасалды.

Ал кезде кыргыздардын коомдук турмушунда үстөмдүк кылган феодалдык түзүлүш патриархалдык-уруулук мамилелер менен айкалышып турган. Негизинен «оң», «сол» канаттар менен ичкиликтерден таралган кыргыз эли көптөгөн уруу-уруктарга, тукумдарга, бир атанын балдарына бөлүнчү. Алардын эң ирилери адыгине, бугу, сарыбагыш, саяк, солто, мундуз, кыргыз-кыпчактар ж.б.эле. Н.А.Аристовдун тактоолоруна караганда сол канатка кирген уруулардын саны (саруу, кушчу, мундуз, басыз, чоң багыш, кара багыш ж.б.) 9 029 түтүн, оң канаттагы Тагай тукуму (бугу, сарыбагыш, саяк, солто, черик, азык, моңолдор ж.б.) 50 164 түтүн, Адигине тукуму (жору, баргы, бөрү ж.б.) 18 313 түтүн эле. Ар бир урууну, чоң урукту байлыгы жана калайыкка кадыр-баркы бар манаптар башкарчу. Мисалы бугу уруусунун чоң манабы Боромбайдын карамагында 10-11 миң (кээ бир даректер боюнча 15-16 миң) түтүн калк болгон. Ал эми түздөн-түз Ормон хандын кол алдындагы сарыбагыштардын саны ал кезде 10 миң түтүндөн ашкан. Н.А.Аристовдун эсеби боюнча кыргыздын саны 75 439 түтүндү же 311 511 кишини түзгөн. Анын кийинки бир эмгегинде кыргыздын саны 354 388 кишиге жеткени айтылат. Ал эми М.Венюков жалпы кыргыздардын саны болжол менен 350 000 кишиге жеткен деп эсептейт. Биздин оюбузча, ал кезде эл каттоо анчейин так жүргүзүлбөгөндүгүн эске алсак, анда кыргыздардын саны 350 миңден кем болушу мүмкүн эмес.

Кыргызстандын жаратылыш шарттары айрым аймактарда ири саясий бирикмелердин түзүлүшүнө түрткү берген. Анткени туш тарабы бийик тоолор менен курчалган кең өрөөндөр коңшулаш өлкөлөрдүн капыстан кол салуусун кыйындатып, жергиликтүү элдин бейкут жашоосу үчүн ыңгайлуу болчу. Жердин уусун жакшы билген кыргыз уруулары гана бири-бирине капилеттен кол салып, малын барымта кыла алчу.

Бул мезгилде кыргыз уруу-уруктары күч-кубаттуу саны арбын чоң уруулардын айланасына кайрадан бириге башташат. Алсак, Алай-Ош аймактарындагы уруу, уруктардын көбү Адигине уруусун ээрчийт. Аларга Алымбек Асан бий уулу жол башчылык кылды. Баткен, Лейлек тараптагы ичкилик жана кыргыз-кыпчак уруу-уруктары кийинчерээк Алымкулга жөлөк болушту. Аксы, Ала-Бука, Чаткал, Таласты байырлаган кушчу, саруу, багыш ж.б. уруулар Нүсүп бий менен Ажыбек датканы медресе тутушкан. Таластын башы, Суусамыр, Чүйдү мекендеген кыргыздар солто уруусунун тегерегине топтолушканы маалым. Аларга Жангарач бий эш-тутка болду. Ысык-Атадан тартып Чүйдүн күн чыгыш бөлүгүндө, Кичи Кемин, Чоң Кеминде, Ысык-Көлдүн күнгөйүндө, Нарында жашаган чоң, кичине уруу-уруктар сарыбагыштардын айланасына баш кошот. 30-жылдардын аягына чейин Кочкор, Жумгал, Ак-Талаадагы уруулар Медет даткага караштуу саяктардын таасиринде

турушкан. Ат-Башылык черик, моңолдор урууларына Ажыбек баатыр жол башчылык кылды.

Албетте ар башка аймактарды жердеген чоң уруулар да эч качан бири-биринен кол үзгөн эмес. Алардын өз ара мамилелерине жоолашууга караганда көбүнчө ынтымакка умтулуу тенденциясы мүнөздүү. Алсак алыска ой жүгүртө билген акылман инсандар бөлөк жактан дос-тамыр, куда-сөөк күтүп, кыргыз ичинде агаин-туугандык карым-катнашты чындашкан. Бирок дайым эле бардыгы ойдогудай боло берген жок. Анткени уруулук чектелген кызыкчылыктардан баш тартуу, эски үрп адаттардан арылуу оңой-олтоң ишке ашмак эмес. Бугу уруусу Жыргаландан тартып Ак-Суу, Кызыл-Сууга, Барскоонго чейинки Ысык-Көлдүн түштүк тарабын ээлеп турушкан. Ысык-Көлдүн күнгөйүндө Күрмөнтүдөн тартып Кетмалдыга чейин, Кичи Кемин, Чоң Кеминде, Боомдон Токмокко чейинки Чүйдүн чыгыш бөлүгүндө сарыбагыштар жашачу. XIX к. экинчи чейрегинде кээ бир сарыбагыш уруктары Кочкор, Нарын тарапка оойт.

Ысык-Атадан тартып Таластын башына чейинки Чүй өрөөнүн Солто уруусу турак кылган. Саяк уруусу Ысык-Көлдүн түштүк-батышын, Кочкор, Жумгал, Ак-Талаа, Тогуз-Торо, Кетмен-Төбө өрөөндөрүн мекендешкен. Черик уруусу Ат-Башы, Арпа, Ак-Сай, Какшаалды, чоң багыштар Ак-Суу, Үч-Турпан, Кашкар калааларына жакын тоолуу аймактарда чериктерге жанаша жашашчу. Талас, Чаткал өрөөндөрү, Кокон, Анжиян, Наманган, Маргаландын жогору жагындагы тоо арасындагы өрөөндөр Кушчу, Саруу, Кытай, Мундуз, Багыш урууларынын турагы эле. Алай, Памирди жайлаган Адигине уруусуна Ферганадагы Ош аймагы, Маргалаң аймагынын бир бөлүгү карап, Оштон Коконго чейинки тоолор да алардын карамагында болчу. Аталган аймактарды Адигине уруусу менен бирге муңгуш уруусу да жердечу. Ичкилик, Найман, Моңолдор, кыргыз-кыпчак ж.б. уруулар Фергана өрөөнүндө, Баткен, Лейлек тарапта жашашканы маалым. Найман, кыпчак, кытай, ичкилик урууларынын чакан топтору Оштон Памир бөксө тоолоруна, Болор (Саркол), Бадакшанга чейин жайгашкан.

Советтик доордо XIX к. кыргыздардын коомдук түзүлүшү патриархалдык-феодалдык мүнөздө болуп, уруулук мамилелер сакталып калган деген ой-калыптанган. Албетте бул аныктаманын чындыкка жакын жактары бар. Ошону менен бирге аша чабууларга да жол берилген. Алсак, көчмөн элдердин коомдук турмушунда сакталган уруу-урук, туугандык байланыштардын терс жактарына гана басым жасалчу. Бирок тарыхый чындык өзү далилдеп тургандай кыргыздардын салттуу жашоо ыңгайынын жакшы жактары да арбын экени анык.

Биринчи кезекте табыгый кырсыктар менен такай бетме-бет өмүр сүргөн көчмөндөр өз ара жардамга ар дайым муктаж болушкан. Жакшылык, жамандыкта агаин туугандар бири-биринен жардамын аянбай арка-бел болушкан, адат, нарк бузгандарды тыйып турушкан. Атак-даңктуу адамдардын аш, тойлоруна алыс, жакындан меймандар чакырылып, уруулардын ортосунда байланыштардын өнүгүшүнө шарт түзчү. Ушундай учурда улуттук кызыкчылыктар жанданып, калайыктын ар-намысы ойгончу, инсандардын мыктысы көпчүлүккө таанылчу. Айта кете турган нерсе классикалык түрүндө таптык эзүү, карама-

каршылыктар жана тап күрөшү кыргыз коомунда даана байкалган эмес. Ага караганда туугандык тилектештик, кайрымдуулук сезимдери дурус өнүккөн.

Кыргыздардын башкы байлыгы төрт түлүк мал болгон. Чөл, талаалуу аймактардан кескин айрымаланган кыргыз жери малга жайлуу тоолуу келип, оту, чөбү, таза суусу мол, абасы салкын болгондуктан жугуштуу оору аз таралып, мал көп кырылчу эмес. Жут да сейрек кездешчү. Кыргыздар небактан бери эле жер айдап эгин эккенди өздөштүрүшкөн. Дыйканчылык айрыкча Ферганалык, Ош, Өзгөн, Анжиян, Баткендик кыргыздарда жакшы жолго коюлган. Атүгүл табияты татаал Нарын, Ак-Талаа, Ат-Башыда жергиликтүү калк дан эгиндерин эгишкендиги тууралуу так маалыматтар бар. Кыргыздардын турмуш-тирчилигинде анчылык кылуу кирешелүү өзүнчө өнөр катары эсептелчү. Аңчылар бугу, маралдын, эликтин мүйүзүн эркектин алы-күчүн арттырар баалуу дары катарында кытайлыктарга ар бирин 50-100 сомдон күмүш акчага сатышчу. Кыргыздарда күндөлүк суроо-талапка жараша кол өнөрчүлүк өнүгүп, соода-сатык кылышчу. Кыргыз жери аркылуу Кытай тарапка ошол кезде эл аралык соодада маанилүү роль ойногон кербен жолдору өткөн. Бирок ал кезде кыргыздарда натуралдык чарба үстөмдүк кылып, товардык-акча мамилелери жакшы өнүгө алган эмес.

Саясий жагдайга кайрылсак, XIX к. 30-50-жылдарында кыргыз эли бир нече айрылыш жолдорго кептелген эле. Биринчиден, узакка созулган оор сыноолордон саясий сабак алган уруулардын ынтымакка умтулуу тенденциясы жанданып, этносаясий жактан консолидациялануунун белгилери байкалат. Ушундай тарыхый кырдаалды туура баамдаган Ормон хан, Боромбай, Алымбек датка өңдүү атактуу инсандар демилгени колго алып, бирдиктүү өз алдынча мамлекет түзүүгө чечкиндүү аракет жасашкан. Бирок кийинки татаал эл аралык кырдаал жана айрым өзүмчүл күчтөрдүн катуу каршылык көрсөтүүлөрү андай асыл ой-максаттардын ишке ашуусуна тоскоол болду. Экинчиден, кыргыз элин бөлүп-жаруу аркылуу алардын үстүнөн өз бийлигин жүргүзүүнү эңсеген тышкы күчтөрдүн кыйды аракеттери күчөйт. Кокон хандыгы үстүртөн болсо да үстөмдүгүн сакташ үчүн ар кандай айла-амалдарды колдонууга, кыргыз манаптарына мансаптарды ыйгарууга, баалуу белектерди тартуулоого аргасыз болгон. Цинь империясынын да Кыргызстанга карата жашыруун максаттары бар эле. Кыргыздарга канатташ казактардын хан, султандарынын жортуулдарынан сактанууга туура келди. Казакстан аркылуу улам илгерилеп келе жаткан Россия империясынын да Кыргызстанда стратегиялык кызыкчылыктары бар болчу.

Орус төрөлөрү кыргыздарды өз бооруна тартуу үчүн кам көргөн. Ала-Тоого атайын жөнөтүлгөн Ф.Ногаев, М.Тагиров, Г.Ягудин өңдөнгөн татар соодагерлери, молдолору жергиликтүү элдин арасында Россиянын кармагына өтүү өнүгүндө «түшүндүрүү» иштерин кеңири жайылтышкан. Кадыр-барктуу чоң манаптарга алтын медаль, аскер чини ыйгарылып, алтын саат, күмүш буюмдар, кымбат баалуу чапандар тартууланган. Кокон хандыгына каршы үгүт иштери күчөтүлгөн. Ошондуктан айрым окумуштуулар жазгандай XIX к. орто ченинде кыргыздар Кокон хандыгы, Цинь жана Россия империяларынын кызыкчылыктары чиеленишкен жерде

тең салмактуулукту сактап турган күч болгон десек болот. Ушундай кыйчалыш учурда, өзүнчө бир өткөөл мезгил сыяктуу убакта чыгаан инсандардын ролу кескин өсүп, Ата Журт алдында жоопкерчилиги жогорулаган. Каралып жаткан мезгилде, т.а. 30-жж. аягы – 40-жылдарда уруулар ортосундагы кагылышуулардын аягы суюлат. Кантсе да Ормон Ниязбек уулу хан көтөрүлгөндөн кийин уруу бирикмелерин бийлеген чоң манаптар хан бийлигин таанышкан.

“Түндүк кыргыздардын өз алдынча хандыгынын түзүлүшү. Ормондун хан көтөрүлүшү” деп аталган экинчи бөлүмдө түндүк Кыргызстанды мекендеген ири уруу бирикмелеринин Кокон хандыгынын бийлигинен баш тартышы жана мамлекеттик көз каранды эместигин жарыялашы, Ормондун хан көтөрүлүшүнө байланыштуу маселелер каралат. XIX к. 20-30-жж. кокондук аскерлердин жортуулдарынын учурунда Аркалык кыргыздар убактылуу Кокон ханынын бийлигине баш ийүүгө мажбур болушкан. Буга айрым бир себептер шарт түзгөн. Биринчиден, ал кезде ички чыр-чатактар тыйылбай, элеттиктердин өз ара ынтымагына зыяны тийип турган. Экинчиден, бийик тоолор менен курчалган ар башка өрөөндөрдө жашаган чоң уруу бирикмелери жоо келгенде тез арада бириккен аскер күчтөрүн түзө албады. Бирдиктүү мамлекети болбогондуктан ички саясий байланыштар, чарбалык-маданий катнаштар да ырааттуу өнүкпөстөн, туруктуу мүнөзгө ээ боло албай турду. Үчүнчүдөн, жат өлкөлөр кыргыздардын кадырлуу чоң манаптарын кайраштыруудан кайра тартышкан эмес.

Бирок алысты көрө билген көсөм инсандар эл, жердин келечегин ойлоп туюктан туура жол табууга кам көрүшкөн. Андай туура жол жалпы кыргыз элинин биримдиги, бирдиктүү өз алдынча мамлекетин түзүү, күч-кубаттуу мамлекеттер менен тең ата мамилеси жана ынтымагы болмок. 40-50-жж. ошондой асыл максаттарды ишке ашыруу үчүн бүт өмүрүн сарптаган улуу инсандардын бири Ормон хан Ниязбек уулу. Ормон хан болжолу 1791-1792-жж. төрөлгөн. Болочок хандын жаш чагы түндүк кыргыз урууларынын ич ара чыр-чатактары ырбаган учурга туура келет. Ал кезде кыргыздардын жерине Цинь богдыханы менен Кокон ханы көз артып, айрыкча кийинкиси душмандык аракеттерди күчөткөн. Ормон хандын жигит курагында башынан өткөргөн кээ бир окуялар кадимки Чынгыс хандын жаш чагындагы окуяларга окшоп кетет. Ал эр жүрөктүгү, айлакерлиги, акылдуулугу, өжөрлүгү, өткүрлүгү жана чечкиндүүлүгү менен башкалардан айрымаланган. Белек Солтоноевдун жазганы боюнча Ормон “18 жашынан жоого аттанып, эрдик көрсөтүп, 25 жашынан эл бийлөөгө кирише баштаган”. Ал эми 30 дан ашкан кезде анын эл башкарууга болгон тубаса шык-жөндөмү, көпчүлүктүн көзүнө урунуп, калк ичинде кадыр-баркы арткан. Ошондуктан атасы Ниязбек бий улгайганда сарыбагыш уруу бирикмеси анын бийлигине моюн сунат.

Ормон биринчи кезекте кыргыз урууларынын биримдигин чындаш үчүн кам көргөн. Анын түпкү максаты Кокон хандыгынын Ала-Тоодо анчейин тамыр жая элек үстөмдүгүн толук жоюу, кыргыздардын өз алдынча мамлекетин түзүү эле. Андыктан ал ири уруу бирикмелеринин билермандары менен мамилени жакшыртат, алардан дос-тамыр, куда-сөөк күтөт. Алсак, Бугу уруу бирикмесинин жол башчысы Боромбай кан кудасы болчу. Карындашы Жаңыл Кетмен-Төбөлүк саяктардын

башчысы Нарбото бийге күйөөгө чыккан. Жантай айтканын аткарган тууганы, Черик уруусунун жетекчиси Ажыбек баатыр досу болчу. Ормон хан Ажыбек баатырдын иниси Турдукенин кызына уулу Чаргынды кудалаган. Саяк Чыны бий менен достошуп, Медет датка жана моңолдордун чоңу Жакыпбек менен ага-инидей сыйлашкан. Айтылуу Тайлак баатырдын уулу Осмон датка менен улуу Уметаалыны достоштурган. Агасы Субандын уулу Адыл баатыр Бугу Нышанын уулу Мырза менен дос эле. Алайлык адыгине уруу бирикмесинин жол башчысы Алымбек датка, саруу Ажыбек датка (Асперди бек), кушчу Бүргө баатыр менен байланыштарды бекемдөөгө умтулган. Бишкек, Куртка чептериндеги Кокондук бектер да ага ачык кысым көрсөтүүгө дааган эмес. Атүгүл Мадалы хан Ормонго кымбат баалуу белектерди тартуулап, парваначы наамын ыйгарат.

Белгилүү болгондой 1842-ж. Кокондо козголоң чыгып, Бухара эмири ага аралашат. Ушундай кырдаалда кыргыз, кыпчак феодалдары демилгени колго алып, Мадали хандын аталаш тууганы Шералыны хан көтөрүшкөн. Дал ошол жылы кыргыздар Каракол, Барскоон жана Коңур-Өлөң сууларынын боюндагы чептерге кол салып кокондуктарды кыргыз жеринен сүрүп чыгышкан. Бул иш жүзүндө көз каранды эместикти жарыялаганга барабар окуя болчу. Мындай тыянакка Батыш Сибирдин генерал-губернатору топтогон кыргыздар жөнүндө маалыматтардагы “1842-ж. Мадали хан Бухаралыктар тарабынан өлтүрүлгөндөн кийин жана Кокондо келип чыккан тополоңдун учурунда Ысык-Көлдүн айланасында көчүп жүрчү Кара Кыргыздардын башкы уруулары өздөрүнүн көз каранды эместигин жарыялашты” – деген кабар күбө. Ал мезгилде Көлдүн күнгөйүндө сарыбагыш уруусу, тескейинде бугу, саяк уруулары турчу. Демек жогорудагы кабардын алардын бардыгына түздөн-түз тиешеси бар. Ормон ошол окуялардын чордонунда жүрүп, аларга удаалаш Көтмалды менен Куртка чептерин кыйратканы маалым.

Ормондун хан көтөрүлгөн жылы тууралуу окумуштуулардын арасында ар кандай ойлор айтылып жүрөт. Биздин оюбузча Ормондун 1842-ж. хан көтөрүлгөнү чындыкка жакын. Анткени кыргыздар өз ханын Кокондо баш аламандык башталганда гана көтөрө алышмак. Экинчиден, бул мезгилде Ормон эл арасында зор кадыр-баркка ээ болуп, саясий жактан кыйла такшалып калган эле. Үчүнчүдөн, ал ар дайым Кокондогу өзгөрүүлөрдөн кабар алып турчу. Төртүнчүдөн анын конушу Кокондон Цинь ээлигинен алыс, эң ири кыргыз уруу бирикмелеринин чордонунан орун алган. Ошентип, бир топ жыл камылга көрүп, айрым чоң манаптар менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүгө үлгүргөн Ормон ыңгайлуу учурду колдон чыгарбаш үчүн 1842-ж. жайында ири уруу бирикмелеринин жол башчыларын топко чакырат. Балыкчынын башындагы Карала-Сазда же Кочкордогу Орто-Токойдо өткөн чоң жыйынга ар тараптан көптөгөн өкүлдөр келген. Келген эл меймандарга арнап тигилген ак өргөөлөргө жайгаштырылган, көчмөндөрдүн хан көтөрүү каада-салтына ылайык сый көрсөтүлгөн жана элдик оюн-зооктор уюштурулуп, тиешелүү үрп-адаттар аткарылган. Ошондой шаан-шөкөттөрдүн көбү өткөрүлгөндөн кийин гана Ормон кыргыздын өз алдынча мамлекетин түзүү тууралуу маселени козгойт. Курултайдын катышуучулары Ормон көтөргөн негизги маселени жакшылап талкуулап, акыры хандык бийликти мыктылардын мыктысы

– Ормонго сунуш кылышкан. Мында алар ханга ылайык артыкча касиеттердин көбү Ормонго мүнөздүү экендигин эске алышканы анык. Көчмөн элдер хан көтөрүүдө өзгөчө көңүл бөлчү андай касиеттердин катарына эр жүрөктүк, жалтанбастык, тайманбастык, адилеттүүлүк, жоомарттык, айкөлдүк, акылмандык ж.б. кирчү.

Кыргыздын ак сөөктөрү эзелки каада-салт боюнча Ормонду ак кийизге отургузуп хан көтөрүшөт. Хан белгиси катарында ага таажы сымал кызыл баркыт тышталган суусар тебетей кийгизишет. Анткени кыргыздар жеринен кызыл түстү жактырып, бийликтин түсү катары көрүшчү. Кадырлуу манаптар жаңы ханды килемге жайылган жолборстун терисине отургузуп, бийликтин белгиси катары күмүш чегерилген таякты тартуулашкан. Кайрадан түзүлгөн кыргыз хандыгын даңаза кылуу үчүн хандын урматына чоң той өткөрүлгөн. Ошол жыйында кыргыз хандыгынын мамлекеттик негизги белгилери: туусу, мөөрү, бийлик курамы, айыптын чен-өлчөмдөрү, жаза, бажы ж.б. такталган. Ормон хан бийлигин биринчи кезекте коомдук тартипти чыңдоодон баштайт. Эгерде ууру кармалса кылган кылмышы үчүн мал башына төө баштаган бир тогуз айып төлөмөк. Кудалашкан кайын-журту бар кызды ала качкан кишиге 40 жылкы айып салынган. Эркектин куну үчүн 300 жылкы, аялдын куну үчүн 150 жылкы белгиленген. Жарлыктын кайра жангыстыгынын жана курултайда макулдашылган маселелердин бузулбастыгынын белгиси катарында чыбык кыркылып шерт кылынган. Үч жолу ууру кылгандар, кайра-кайра киши өлтүрүп, кыздарды зордогондор дарга асылмак.

Бул главанын **үчүнчү бөлүмүндө** хандыктын мамлекеттик түзүлүшү, ички жана тышкы саясаты” иликтенди. Айрыкча жаңыдан түзүлгөн хандыктын саясий структурасын, бийлик курамынын бөтөнчөлүктөрүн, борбордук жана жергиликтүү мамлекеттик башкаруунун ишке ашырылуусунун ыкмаларын чечмелөөгө көбүрөөк басым жасалды.

Жаңыдан түзүлгөн кыргыз хандыгы өлкөнү башкаруу формасы жагынан монархиялык мамлекет болгон десек жаңылбайбыз. Бирок Ормон хан өлкөнү ири кыргыз уруу бирикмелеринин жол башчыларына таянып башкармай болгон. Ал мамлекеттик бийликтин борбордук жана жергиликтүү органдарын түзүүгө көп күч жумшады. Бул анын Чоң Кеңеш, Кичи Кеңеш, сот, аскер, кошуун, бажы, тышкы иштер, элчилер кызматын уюштуруу, адат-нарттарды мыйзамга айландыруу аракетинен даана байкалат. Мамлекеттик бийлик органдарынын эң жогоркусу Чоң Кеңеш болчу. Чоң Кеңеш мезгил-мезгили менен хандын чакыруусу боюнча чогулуп, ички жана тышкы саясаттын маанилүү маселелерин талкуулап, ич ара чыр-чатактарды мыйзамга ылайык чечип турушкан.

Чоң Кеңештин курамына өтө кадыр-барктуу кишилер: Боромбай, Жаңгарач, Жантай, Калыгул олуя, Төрөгелди баатыр, Алыбек баатыр, Чыны бий ж.б. кирген. Чоң Кеңешке Жантай Карабек уулу, кээде Калыгул Бай уулу башчылык кылчу. Кичи Кеңеш хан ордосунда туруктуу иштеп, мамлекет башчысына дайыма кеңеш берип турчу. Меңназар, Медербек, Шамен, Сергейн жана Жаманжээн анын мүчөлөрү эле. Калыгул олуя Ормон хандын өтө кадырлаган акылгөй кеңешчиси болчу. Кичи кеңешчилер Медербек менен Меңназар адат-мыйзамдардын

сакталышына көз салышкан жана сот иштерин жүргүзүүчү бийдин милдетин да аткарышкан. Миңназар бий (казы) кун төлөнү, чабыш-чатактарды, уурудукту ж.б. кылмыштарды да тергеп-тескөөчү.

Ормон хан коңшу өлкөлөр менен байланыштарды жүргүзүү үчүн тышкы иштер министрлиги сыяктуу мекемени түзөт. С.Абрамзон жазгандай “тышкы иштер министринин” милдети сөзгө чечен, акылга бай Байсеркеге жүктөлгөн. Ага ашкан амалкөй жана жаалы күчтүү Саза, Момунбай Түрбөң уулу менен Чал Надыр уулу көмөктөшүп элчилик кылышкан. Чек аранын коопсуздугун коргоо, коомдук тартиптин сакталышын камсыз кылуу үчүн кол куралган. Бирок, кыргыз колу жоонун кол салуу коркунучу пайда болгон учурда гана уруулар жөнөткөн кошуундардан топтолуп, тынчтык орногондо таркап кетчү. Ошондой кыргыз колуна Төрөгелди баатыр аскер башчы болуп дайындалган. Алыбек баатыр мене Адыл баатыр, 40 жигиттүү Бектен анын жардамчылары эле. Ормон хандын Байсоорундагы ордосун экинчи уулу Чаргын баш болгон 40 мерген кайтарган. Алар чампан-түтөтмө мылтык менен куралданып, аскердик өнөргө хандын жигиттерин машыктырып турган. Ордодо жүзгө жакын түтүн букара түрдүү кара жумуштарды аткаручу. Устаканаларда усталар кылыч согуп, мылтык жасап, жоокерлерди курал-жарак, ат жабдыктары менен жабдышчу. Жортуулда ханды кернейчи, сурнайчылары коштоп жүрчү. Карамагындагы калктан алык-салык алуу тартибин акырындап бардык аймактарда киргизүүгө тырышкан. Чет өлкөлүк соодагерлер адегенде Ормон хандын ордосуна кайрылып, мүлкүнүн баасын бычтырып туяк пул-салык төлөгөндөн кийин гана кыргыз айылдарын аралап соода кылууга уруксаат алышчу.

Ормон хандын ички саясаты уруулар арасындагы жоолашууга жол бербөөгө, тыттыкты камсыз кылууга багытталган. Ормон хандын ички саясатынын дагы бир өзгөчөлүгү жана артыкчылыгы – кыргыз урууларын бирдиктүү хандыкка бириктирип, биримдигин чыңдоодо күч колдонбогондугу. Ал тынчтык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү, элдик када-салттарды колдонуу аркылуу уруу башчыларын убактылуу болсо да баш ийдире алды. Кээде ал текеберчилик кылгандарды опузалачу, мыйзамды одоно бузгандарды айыпка жыгып, орго салчу, өтө коркунучтуу кылмышкерлерди өлүм жазасына тартчу. Анын “Ормон опуза” деген мындай ыкмаларын Осмоналы Сыдык уулу мындайча мүнөздөйт: “Эчен төөлөргө курал жарагын жүктөтүп, кан сөөлөтүн көрсөтүп, дар куруп, адам өлтүрмөккө азирленип, жаки бир калкты чаап, аны талоон кылууга даярданып жаткандай түр көрсөтүп, ар түрдүү акыл айла менен опуза көрсөтүп жүргөн себептүү “Ормон опуза” деген сөз калыптыр”.

Ормон хан мамлекеттик башчы катарында калкынын турмушун жакшыртууга, чарбанын ар кандай тармактарын өнүктүрүүгө, илим-билимди эл арасында жайылтууга кам көргөн. Атүгүл Фергана, Кашкар, Кулжадан үрөн алдыртып, аштык айдалган аянттарды кеңейткен. Ал сабаттуулукту күчөтүүнү көздөп Анжиян, Наманган, Маргалаңдан билимдүү молдолорду чакыртып, балдарды окутууга, жаштарга кыргыздын тарыхын үйрөтүүгө аракет жасайт. Анын тапшырмасы боюнча Намангандык молдо “Жооп наама” аттуу тарых китебин жазганы белгилүү.

Эгемендүү, көз каранды эмес мамлекеттин негизги белгилеринин бири - өз алдынча тышкы саясаты. Айрыкча ички, тышкы чатактардын коркунучу жоюлбай, жоокерчилик өкүм сүргөн ошол доордо эл башында акылдуу, айлакер, кылдат дипломат, согуштук искусствону башкалардан артыгыраак билген такшалган жетекчи туруш керек эле. Ормон хандын ошондой касиеттери бар болчу.

Ормон хан көтөрүлгөн кезде кыргыз жерине коңшу өлкөлөр туш тараптан көз артып турганы белгилүү. Алсак Кокон хандыгы 50-жж. башынан тартып кайрадан аркалык кыргыздарды өз бийлигине баш ийдирүүгө аракеттене баштайт. Цинь императору дагы кыргыз ээлигинен өз “энчисин” алууну эңсеген. Чыгыш Түркстандык кожолор да Ормон ханга кайра-кайра аскер сурап кайрылып турушкан. Бул маселеде кыргыз ханы коңшу мамлекеттин ички иштерине кийлигишпей, Цинь империясы менен тычтыкта жанаша жашоону көздөгөнү анын кашкарлык кожолорго кылган мамилесинен даана көрүнүп турат. Абыдан сак аяр хан Кокон хандары менен да тең ата мамлекет башчысы катары мамиле кылган. Кокондуктар ага “парваначы” наамын ыйгарып, кымбат баалуу белектерди тартуулап, өз бооруна тартууга аракет кылганына карабастан Ормон хан өз бетинче саясат жүргүзгөн. Атүгүл хан көтөрүлгөндөн көп өтпөй Көкмалдыдагы чепти талкалап, өрттөп салат. Ага удаалаш Куртка чеби кыйратылган. Ормон хан чыгыш тараптагы чек араны бекемдөө максатында Сан-Ташка таштан коргон курдурат. Каркырадагы чек арага көз салууну кан кудасы Боромбайга, Ак-Сай, Арпа аркылуу өткөн чек араны кайтарууну досу жана кудасы Ажыбек Баатыр менен уулу уулу Үмөтаалыга тапшырган. Ормон хандын 1851-1853-жж. Илеге көчүп барышынын башкы максаты да кыргыз-казактын жеринин чегин ажыратуу болгон.

Чөлкөмдө эл аралык абалдын курчуп бара жатканын байкаган Ормон хан 40-жж. аягынан тартып күч-кубаттуу өлкө Россия менен ынтымак түзүүнү чечкен. Белгилүү өлчөмдө кыргыз ханын өз тарабына тартууга орус төрөлөрү да кызыккан. Ошондуктан хан Кенени жеңгени үчүн 1847-ж. падыша өкмөтү Ормон ханды алтын медаль, мактоо баракчасы менен сыйлап, алтын жакалуу чепкен тартуулаган. Мындан тышкары ага кийинчерээк подполковник наамы ыйгарылган. Ормон хан коңшулаш Улуу Жүз казактарынын султандары менен да ынтымак түзүүгө умтулган. Алсак, 50-жж. Тезек султан жана Али султан менен элчилик байланыштарды жүргүзгөнү тууралуу кабарды архивдик даректерден жолуктурабыз.

Ормон хандын мамлекеттик жетекчиге мүнөздүү кылдат дипломат катары касиети хан Кененин жортуулдарынын учурунда даана көрүндү. Опурталдуу ошол окуялардын алдында кыргыз ханы жоолашууга жол бербөөгө аракет кылат. Кийинчерээк, Кенесары ачыктан-ачык кысым көрсөткөндө гана ага каршылык көрсөтүүгө туура келди. Ормон хан бул урушта жалпы кыргыз колуна Май-Төбө, Кекиликтин Сеңириндеги чечүүчү салгылашууларда жетекчилик кылат. Анын аскердик айла-амалдарынын жана айкашты туура уюштура билгендигинин аркасында кыргыздар жеңгени маалым. Бул кайгылуу окуялардан кийин Ормон хан кыргыз, казак элдеринин ортосундагы мамилелерди оңдоого көп күч жумшайт. Натыйжада 1847-ж. 22-августта Копал чебинде кыргыздар менен Улуу,

Орто Жүз казактарынын ортосунда тынчтык келишими түзүлөт. Келишимге ылайык эки эл достукта жана тынч жашоого, малды барымталабоого, талап-тоношпоого жана кан төгүшпөөгө ж.б. убадалашкан.

Көчмөн элдердин, ошондой эле отурукташкан калктардын орто кылымдардагы жана жаңы доордогу тарыхына мүнөздүү көрүнүш - ич ара чыр-чатак 1855-ж. Ормон ханды да кайгылуу тагдырга кабылтты. Анын өлүмү уруу бирикмелеринин кайрадан касташып кан төгүүлөрү менен коштолду. Натыйжада жаңыдан калыптана баштаган кыргыз хандыгы кыйрап калды. Анын өсүп-өнүгүшүнө бир катар себептер тоскоол болду. Биринчиден, хандыктын бирдиктүү аймагы, административдик-аймактык бирдиктери, мамлекеттик бийлик органдары жана чек аралары акыр аягына чейин такталган эмес. Мамлекеттүүлүк үчүн өтө зарыл мажбурлоочу каражаттары, аскер күчтөрү калыптанып бүткөн жок. Экинчиден, хандыктын карамагындагы аймактардын ортосунда үзгүлтүксүз чарбалык байланыштар түзүлө албады. Үчүнчүдөн, этникалык аң-сезим али көчмөн элдерге мүнөздүү эки ача бойдон кала берген. Бул бир эле учурда өзүн биримдиктүү элдин жана уруунун уулу катары эсептеген кош түшүнүк толук жоюлбай, атүгүл уруулук кызыкчылык кээде үстөмдүк кылчу дегендикке жатат.

Төртүнчүдөн, кыргыз арасындагы саясий күчтөрдүн тең салмактуулугу айрым уруу башчылардын сепараттык (жикчил) аракеттерине жол ачкан. Бешинчиден, Ормон хан мамлекеттик бийликке негизинен өз жакындарын тартып, уруу бирикмелеринин жетекчилери четте калган. Мындай абал Ормон хандан алардын оолакташына, мурдагы бийлигин толук сактап калууга умтулуусуна шарт түзгөн. Алтынчыдан, чет өлкөлүк тыңчылардын “бөлүп-жар да, бийлей бер” деген принципти туу туткан баскынчыл саясатка ылайык тымызын иштери кыргыз уруу бирикмелеринин жаңыдан жандана баштаган ынтымагын ыдыратканы шексиз. Жетинчиден, кыргыздардын өз бетинче хандыгын түзүү аракетинен майнап чыкпай калганына карабастан, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхында Ормон хандын ошол тоодой орду бар. Анын эң башкы эмгеги мамлекеттүүлүк идеясына жаңы дем берип, аны жаңы шартта жандандыргандыгында. Ошондой эле ал элдин эсинде хан Кененин чапкынынан калкалап калган чыгаан жол башчы, согуштук өнөрдү мыкты өздөштүргөн кол башчы, Ата Журттун коопсуздугун коргой алган мамлекет башчы катары сакталып калды.

Ушул эле главанын төртүнчү бөлүмүндө Ажыбек Баатырдын кыргыз жеринин чегин коргоодогу ролу ачылып берилген. Эл оозунда айтылып калган санжыра-баяндарга караганда ал болжолу 1800-ж. туулган. Анын атасы Токтобай ит агытып куш салган мүнүшкөр киши болгон. Ажыбек жашы 18 ге келген жигит курагында адеп анык баатырдык кыялын көрсөтөт. Элдик санжыра боюнча болжолу 1817-1818-жж. Кокон аскерлери Көгарт ашуусун ашып, Арпа жайлоосу аркылуу Ат-Башыга кирип келген. Ошондо Ажыбек жекеге эр сайышка чыгып, адегенде Калдаң баатырды, андан соң Жалил баатырды, акырында кол башыны кошо жеңип, жоону чегинүүгө мажбур кылат. Ошондон тартып анын кадыр-баркы тез жогорулайт. Көп өтпөй моңолдор, черик урууларынын бийлери эл менен кеңешип бийликти

Ажыбек баатырга ылайык көрүшкөн. Ал жыйында аны мындан ары “баатыр” деп атоо жөнүндө бүтүм чыгарышкан.

Борбордук Теңир-Тоого Кокондук кошуундардын кийинки жортуулу 1831-ж. уюштурулат. 1832-ж. Нарын аймагындагы негизги таяныч катарында сарбаздар тура турган Куртка чеби курулган. Бирок Курткадагы кокондук бектин бийлиги анчейин бекем болгон эмес. Атантай, Тайлак баатыр, Ажыбек баатыр баш болгон саяк, черик, басыз, моңолдор ж.б. уруулар көз каранды эместик үчүн күрөштү уланта беришкен. Айрыкча Ажыбек баатыр башкарган Атбашылык чериктерден Куртка беги өтө чочулап турганы тарыхый даректерде эскерилет.

Ажыбек баатыр Ормонду хан көтөрүүдө да зор роль ойногон. Анын атагы чыгып турганда аны менен ири уруу бирикмелеринин чоң манаптары достошуга, кудалашууга умтулушкан. Алсак, Ажыбек баатыр Ормон хандын эң жакын досу эле. Ормон хан Ажыбек баатыр менен ынтымакты чындаш үчүн уулу Чаргынды Ажыбектин аталаш иниси Турдукенин кызына кудалаган. Бугу уруу бирикмесинин чоң бийи Боромбай да Ажыбек баатырдын ар дайым «эл четинде, жоо бетинде» жүргөнүн эске алып абдан сыйлачу. Кийин Боромбайдын керээзи боюнча бугу-черик курчалышып кудалашып, анын кызы Алтынды Ажыбектин иниси Турдукеге күйөөгө беришет.

Ормон хан Чоң кеңештин башка мүчөлөрү сыяктуу эле маанилүү маселелерди талкуулаганда Ажыбек баатырды да чакыртып аны менен акылдашып турчу. Ошондой кеңештердин бири - хан Кененин талабын талкуулаган жыйынга Ажыбек баатырдын катышканы тууралуу маалымат санжырада сакталып калган. Ажыбек баатырдын кошууну кийинчерээк Кара-Конуз, Оро башы, Май-Төбө, Кекиликтин Сеңиринде өткөн чечүүчү салгылашууларда душмандын чабуулдарынын мизин майтарган. Элдик санжырага караганда согуш маалында Ажыбек баатырга Ормон хандын буйругу боюнча кыргыз колунун ыйык туусун көтөрүү милдети жүктөлүптур. Биздин оюбузча мында кыргыз ханы ата-бабалардан калган салтты эске алса керек. Анткени Тагай бийдин алтын туусу черикте калган деп айтылат эл арасында. Ажыбек баатыр башкарган чериктер айрым жылдары Чыгыш Түркстандагы кожолордун кыймылына колдоо көрсөтүшкөн. Ал Кашкар, Аксуу, Үч-Турпан, Хотандын акимдери, кожолор, Кашкар ж.б. калаалардагы Кокон ханы дайындаган аксакалдар менен ынтымак түзүүгө умтулган.

Ажыбек баатырдын ишмердигинин дагы бир багыты Кашкар, Кулжа ж.б. калааларга карай кетчү кербен жолу менен байланыштуу болгон. Ал ошол жолду көзөмөлдөп, кербендерди Кытайга жеткирип, алардан акы, туяк пул алуу менен элин баккан. Ажыбек баатыр калкын чарбачылыктын ар кандай түрлөрүн өнүктүрүүгө: соода-сатык, аштык айдап дыйканчылык кылууга, өнөр үйрөнүүгө үндөгөн. Кашкардан кожомолдорду Ат-Башыга акы төлөп чакыртып келип, эл ичинде сабаттууларды көбөйткөн. Ошондой эле усталарды алдырып кол өнөрчүлүктү өнүктүрүү үчүн кам көргөн. Анын аракетинин аркасында акырындап ар тараптан келип отурукташкан соодагер, кол өнөрчүлөр көбөйүп Ат-Башы айылы түптөлө баштайт. Эң башкысы, ал кыргыз жеринин чегин жоодон коргоп, тынч турмушту камсыз кылууну көздөгөн. Экинчиден, ал көз каранды эместик үчүн күрөштүн уюштуруучусу жана

дасыккан жол башчысы болгон. Үчүнчүдөн, Ала-Тоо аймагындагы орчундуу окуялардын чордонунда жүрүп, кыргыз элинин ошол доордогу саясий тарыхында олуттуу роль ойногон.

“Түндүк кыргыздардын бир бөлүгүнүн Россияга ык алышы жана улуу инсандар” деп аталган үчүнчү главада айрым кыргыз уруу бирикмелеринин XIX к. орто ченинде Россия менен мамилелеринин тереңдеши, алардын чыгаан жол башчыларынын ишмердиги жана ролу иликтөөгө алынат. Аталган главанын биринчи бөлүгү “Боромбай Бекмурат уулунун коомдук-саясий ишмердигин” ар тараптан ачып берүүгө арналган. Мында анын артыкча касиеттерине басым жасалат. Боромбай Бекмурат (Меңмурат) уулу болжолу 1789/90-жж. туулган. Анын ата-бабалары Белек бий, Алдаш бий, Меңмурат бий XVIII к. 20-30-жж. калмак чапкынында Аркалык кыргыздар Фергана, Гиссар, Гулябга сүрүлгөндө калкынын башында турушкан. Ысык-Көлгө бугулар XVIII к. 70-жж. Бийназар бийдин жетекчилиги астында кайтып келишкен. XIX к. 20-жж. бийлик Бирназар бийдин атасы бир, энеси бөлөк иниси Бекмураттын (Меңмурат) уулу Боромбайга өтөт. 30-жж. ага жалпы кыргыз элинин кийинки тагдырына таасир эте турган талылуу маселелерди кыргыздардын пайдасына чечүү үчүн бүткүл күч-кайратын жумшоого туура келди. Бул кыргыз-кытай, кыргыз-кокон, кыргыз-казак, кыргыз-орус мамилелерине байланыштуу маселелер эле. Ошону менен бирге ич ара чыр-чатактар да анын көңүлүн өйүгөн.

Боромбай сөздү баалай билген, элдик каада-салттарды, адат-наркты бекем сактаган. Ч.Валиханов 1856-ж. Ысык-Көлгө келгенде ага кыргыз тарыхына байланыштуу кызыктуу маалыматтардын кыйласын Боромбай бий өзү айтып бергени маалым. Ч.Валиханов Бугу уруу бирикмесинде элдин пикири чоң мааниге ээ экенин баса белгилеген. Бул Боромбайдын коомдук көз караштарында демократтык элементтер үстөмдүк кылгандыгынан кабар берет. Ч.Валихановдун жазганына караганда ал ири уруу бирикмесинин бийи болгондугуна карабастан, карапайым калк сыяктуу эле жупуну жашачу. Бугу уруу бирикмесинин карамагына бугулардан тышкары көп сандаган башка уруу-уруктар да карачу. Боромбай бийдин дагы бир асыл касиети – калкты чоң урук, кичи урук, курама урук деп бөлүп-жарбай, баардыгына бирдей журт атасы катары адилет мамиле кылганы, калыс башкарганы.

Бугу уруусунун ээлиги башка аймактардан көп жагынан артыкчылык кылган. Биринчиден, бийик тоолор менен тосулбай туташ тургандыктан ич ара үзбөй карым-катнаш жүргүзүүгө ыңгайлуу болгон. Экинчиден, Каркыра, Кеген, Текес, Сырт, Сары-Жаз жайлоолору анчейин алыс эмес жанаша турган. Үчүнчүдөн, жайлоого көчкөндө басып өтүүчү жолдору, ашуу-белдери да абдан оңтойлуу эле. Төртүнчүдөн, Беделдин бели, Жууку аркылуу Кытайга, андан ары Индияга Батыш Сибирден Россиялык көпөстөр өтүшү үчүн ыңгайлуу кыска кербен жолу өткөн. Бешинчиден, бугулар жайлоодо чачкынды жайлаганына карабастан, дыйканчылык кылуу жана мал кыштатуу муктаждыгы аларды Көл кылаасындагы өрөөнгө бардык капчыгайлардан кайтып келүүгө мажбурлачу. Мындай географиялык шартка көптөгөн майда бийлер менен бийлиги айкалышкан жалгыз чоң манап ылайык келген.

Ошондуктан Боромбай Бугу уруу бирикмесинин манаптарынын ичинен жападан жалгыз толук үстөмдүк кылуучу абалга ээ болот.

Жайлоолору, кыштоолору, күздөө, көктөөлөрү мал-жанга жайлуу эле. Мал багуудан тышкары алар дыйканчылык кылууну да мыкты өздөштүрүшкөн. Аймакта дыйканчылыктын өнүгүшүндө Боромбай бий өзү башкаларга үлгү болгону кызык. Анын көрсөтмөсү боюнча Жууку өрөөнүнө дубал тосмо тосулуп, бак-дарактар тигилген, бакча-чарбак курулган. Тал, теректен тышкары мында жүзүм, өрүк, алма, шабдаалы, алмурут ж.б. көчөттөрү отургузулуп, жашылча, жемиштерди айдашкан. Боромбай бий 1843-ж. Жууку капчыгайындагы кербен жолу аркылуу Кашкарга каттаган соодагерлердин коопсуздугун коргоо жаңа коңшулардын кол салуусунан коргонуу максатында Кызыл Үңкүр деп аталган чеп-коргоңду курдурган. Коргоңго 10 боз үй батып, мындагы кампага күзүндө орулган эгин сакталчу. Боромбайдын демилгеси менен Ысык-Көлдөгү куйган сууларга 25 тегирмен курулат.

Бөлөк көсөм жол башчылардай эле Боромбай бий дагы кыргыз элинин эгемендигин, көз каранды эместигин көздөгөн. Башкаларга баш ийбей, Бугу уруу бирикмесин өзү жеке башкаруу боюнча кээ бир аракеттерди жасаганына карабастан, ал түшкүлүгүндө жалпы кыргыз элинин биримдигин чыңдоо, бирдиктүү мамлекет түзүү идеясын колдогон. Буга анын Ормон хандын мамлекеттик саясатына карата мамилеси күбө. Тарыхый маалыматтар далилдеп тургандай ал 1842-ж. Ормонду хан көтөрүү аземине өз ыктыяры менен катышкан. Атүгүл, буга чейин эле Боромбай бий Ормон менен туугандык байланыштарды бекемдөөнү көздөн кудалашуу демилгесин көтөргөнү белгилүү.

Боромбай бий солто, Черик, Кушчу, Саруу уруу бирикмелеринин чоң бийлери Жаңгарач, Ажыбек, Бүргө баатырлар, Ажыбек датка ж.б. менен да байланышты үзбөй жакшы мамиле кылган. Боромбай ар дайым мезгилдин өктөм талаптарына ылайык өз ишмердигинин өнүгүн өзгөртө алган ийкемдүү саясаты менен кескин өзгөчөлөнүп турат. Анын калса Бугу уруу бирикмесинин ээлиги бөлөк өлкөлөр менен чектеш жайгашкандыктан ага айрым жылдарда алар менен мамилени тез арада жөнгө салуу үчүн өз бетиңче аракет жасоого туура келди. XIX к. 20-30-жж. Ысык-Көлдө бир эле учурда үч мамлекеттин: Цин империясы, Кокон хандыгы жана Россия империясынын өз таасирин таратууга, мүмкүн болсо үстөмдүгүн орнотууга умтулуусу даана байкалат. Канатташ жашаган Улуу Жүз казактарынын хан, султандары да жайыт талашып малын барымта кылып турушкан. Бул жылдарда уруулар ортосундагы чыр-чатактар да али тыйыла элек болчу. Андыктан алар башкалардын запкысынан кутулуунун айласын издөөгө аргасыз болушкан. Ошондо аларга Россия менен ынтымак түзүү ылайык көрүнгөн. Буга өз кезегинде бул тарапта стратегиялык кызыкчылыктары бар Россия да ынтызар эле. Эки тараптан тең бири-бирине бирдей умтулуу XIX к. биринчи чейрегинде Бугу уруу бирикмеси менен орус мамлекетинин ортосунда элчилик байланыштардын калыптанышына өбөлгө түздү.

Анын Россия менен алгачкы байланышы XIX к. 40-жж. биринчи жарымына туура келет. Ал кезде Ормон хандын демилгеси боюнча өз алдынча кыргыз хандыгы жаңыдан гана түптөлүп жаткан болчу. Мамлекет башчысы катарында хан бийлиги да анчейин чыңдала элек эле. Борбордук

жана жергиликтүү мамлекеттик бийлик органдары али калыптанып бүтө элек кезде бөлөк өлкөлөр менен мындай өз бетинче мамиле түзүү аракети мыйзам ченемдүү көрүнүш. Акыры анын мындай аракеттери Бугу уруу бирикмесинин 1855-ж. Россиянын курамына киргизилиши менен аяктады. Ошондо орус бийлиги Боромбай бийдин аймакта Россиянын таасирин таратуудагы эмгегин жогору баалап, аны Бугу уруу бирикмесинин башкы манабы деп тааныган. Ошондой эле ага подполковник аскердик чини ыйгарылат.

Боромбай бий өмүрү өткүчө уруулар аралык чыр-чатакты тыюуга тырышып, өзү башкарган элди сабырдуулукка, тынчтыкка үндөгөн. Анын мындай асыл касиетине капилет кагылыш чыкканда ачууга алдырбай, Ормон ханга жалпы кыргыздын ханы катарында урмат-сый көрсөтүп, аттап-тондоп узатып коюу тууралуу айткан акылы күбө. Боромбай бий 1858-ж. көз жумат. Өлөөр алдында үч күн санат түрүндө айткан анын керээзи эл арасында айтылып калганы маалым. Анда Боромбайдын жарык дүйнө, коом, алардын түбөлүктүүлүгү, мезгилдин өктөмдүгү, табият жана муундар ортосундагы байланыш, бийлик менен байлыктын түбөлүктүү эместиги, ар бир курактын кубанычы жана машакаты, убакыттын учкулдугу жана баа-баркы, жашоонун маңызы жөнүндө философиялык ой-толгоолору менен турмуштук тыянактары чагылдырылган.

“Жантай жана Жангарач көсөм жол башчылар” деп аталган бөлүмдө аталган тарыхый инсандардын кыргыздардын коомдук турмушунда ээлеген орду жана чет жерлик баскыччыларга каршы көз каранды эместик үчүн күрөшүн уюштуруудагы ролу изилденет. Мында алардын ар биринин сиңирген эмгегин, элине кылган кызматын, даанышман жетекчилер катары жеке касиеттерин, артыкча адамгерчилик сапаттарын толугураак ачып берүү аракети жасалды.

XIX к. 40-60-жж. кыргыз элинин саясий тарыхында олуттуу роль ойногон улуу инсандардын катарына Жантай жана Жаңгарач бий кирет. Жантай 1794-жылы туулуп, 1867-ж. көз жумган. Өз атасы Карабек, чоң атасы Атаке бий, түпкү бабалары Манап бий, Түлкү бий, Тынай бий XVII-XVIII к. кыргыз арасында атагы чыгып эл бийлешкен. Жантай XIX к. экинчи чейрегинде кыргыздардын коомдук-саясий турмушуна активдүү аралашып, 30-40-жж. башында сарыбагыш-тынайлардын чоң манабы катары бийлик жүргүзө баштайт. 50-жж. ага караштуу айылдар Чүй өрөөнүндө Боом капчыгайы менен Токмоктун ортосунда, Чоң Кемин менен Кичи Кеминде турушчу. Алардын ээлиги Улуу Жүз казактарынын коңуш-журттары менен чектеш болгондуктан көбүнчө ошолор менен мал барымталашып, кыргыз урууларынын ортосундагы чатактан оолак болушкан. Бийик тоолор менен курчалган Кемин өрөөнү табыгый бекем чептин милдетин аткарып, жоонун капыстан кол салуусун кыйындатчу.

Сарыбагыш-тынайлардын күн батыш тарабында Ысык-Атадан артып Чалдыбар, Меркеге чейинки Чүйдүн чордону менен этегин, Таластын башын Солто уруу бирикмеси ээлеген. Алардын жол башчысы Жангарач Эпшожо уулу дасыккан акылман жол башчылардын бири катары калайыкка таанылган. Ал болжолу 1801-1802-жж. туулуп, 1864-ж. көз жумган. Анын ата-бабалары Талкан бий, Кошой бий, Жамансарт бий, Түлөберди бий

XVII-XVIII кк. калмак, Аблай хандын чапкындарынын маалында кыргыздын эгемендиги үчүн күрөштөрдө атагы чыккан кыраан жол башчылары эле. Бала кезде алган таалим-тарбия, жаш чагынан татаал окуяларга аралашып топтогон турмуштук бай тажрыйба көргөн-өскөнү жакшы зээндүү туяк-тукумду баралына келгенде кадыр-барктуу чоң манап мансабына ээ кылганы анык.

Айта кете турган нерсе сарыбагыштардын бир канаты менен солтолор жанаша жашагандыктан алардын карым-катнашы барган сайын тереңдеп, этносаясий жактан улам жакындашкан. Аймактагы орчундуу окуяларга ар дайым бирге катышып, бирине-бири өбөл-жөлөк болушкан. Алардын Жантай, Жангарач сыяктуу жол башчылары Ата Журттун көз каранды эместигин көздүн карегиндей сактоого, жоо кол салганда элди кыргындан аман алып калууга биргелешип аракет жасашкан. Ошондуктан Чүйлүк сарыбагыштар менен солтолордун 40-жж. кийинки тарыхый тагдырлары окшош болуп, саясий жактан бир нукта өнүктү. Атүгүл алардын замандаш чыгаан инсандары Жантай менен Жангарачтын ишмердигинен, даанышман жетекчилик касиеттеринен да көптөгөн окшоштуктарды байкоого болот. Жантай менен Жангарач дагы уруулар арасындагы ынтымакты чыңдоону көздөшкөн. Алар Ормон хандын өз алдынча кыргыз мамлекетин түзүү демилгесин колдоп, ага активдүү жардам беришкен.

Кыргызстанга көз арткан өлкөлөргө карата мамилелеринде да алардын ар дайым кыргыз элинин келечегин ойлоп, көпчүлүк учурда туура чечим кабыл алышканы даана көрүнөт. Айрыкча 40-жж. өз алдынча кыргыз хандыгын түзүү аракетиндеги алардын ээлеген орду, хан Кененин чапкынын маалындагы ишмердиги, кыргыз-кокон, кыргыз-кытай, кыргыз-орус мамилелерине карата көз караштарындагы кескин өзгөрүүлөр буга күбө. Адилеттик үчүн айта кете турган нерсе, Кенесарынын жортуулдарына каршы кыргыздардын күрөшүн уюштуруудагы Жантай менен Жангарачтын ролу алигиче жетиштүү деңгээлде объективдүү ачылып бериле элек. Ал эми көптөгөн тарыхый даректер хан Кененин аскерлери менен алгачкы кагылышуулардын учурунда, кийинки чечүүчү кармаштарды уюштурууда Жангарач менен Жантайдын кылган кызматы зор экенин тастыктап турат.

Кенесары 1845-ж. күзүндө Чүйдөгү Солто, Сарыбагыш ж.б. кыргыз урууларынын манаптарына элчилерин жиберип, алардан салык (зекет) төлөнү жана багынып берүүнү талап кылган. Кыргыздардын Ормон хан башында турган Жантай, Жангарач ж.б. билермандары анын талабын адегенде четке кагышкан. Хан Кене 1845-ж. күзүндө Таластагы кушчу, саруу айылдарына кол салат. Андан көп өтпөй анын кошуундары Кара-Балтадан тартып Мерке, Олуя-Атага чейин жайлаган солтонун Жайыл уругунун конуштарына чапкын уюштурат. 1846-ж.эрте жазда Кенесарынын айылдары Чүйдүн этегинен Илеге көчкөн. Ошол жылы январь-февраль, март-апрель айларындагы айкаштарда дагы ал жеңишке жетише алган жок. 1846-ж. май айында Кенесары Ормон ханга, Жантай жана Жангарачка кайрадан элчилерин жөнөтүп элдешүүнү, ага баш ийүүнү, Кокондуктар менен орус аскерлерине каршы биргелешип күрөшүүнү сунуш кылган. Кыргыздар анын талабына ортозаар жооп беришкени белгилүү. Натыйжада хан Кененин аскерлери солто жана

сарыбагыш-тынай айылдарына кол салып, адам чыдагыс мыкаачылыктарды кылышат.

Ушундай оор кырдаалда Жангарач бий демилгени колго алып, Кенесарынын жортуулдарынан жапа чеккен четтеги элин кыргындан аман алып калуу үчүн кам көрөт. Тынаалы бий баш болгон элчилерин хан Кенеге тынчтык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү үчүн жөнөтөт. Бирок Кенесары Жангарачтын элчилеринин «элдешип эл болуп туралы» деген сунушун четке кагып, кан төгүүнү улантты. Кезинде (1846-ж. күзүндө) Кенесарыга Жантай дагы жакын тууганы Кубат уулу Калыгулду элчиликке жөнөткөнү маалым.

Жангарач жана Жантай акырындап көз каранды эместик үчүн күрөштүн анык уюштуруучуларына жана жетекчилерине айланышат. Буга Жантайдын 1847-ж. Омскидеги орус бийлигине жөнөткөн каттары күбө. Ал каттардын биринчисинде мындай маалыматтар бар: «... султан Кенесары менен үч жылдан бери душмандашып калдык. Өткөн жылы биздин айылдарды кыйратышты... бирок бизди кудай колдоп куралданып... алардын 4000 кишисин жайладык». Жогорудагы тарыхый даректен даана көрүнүп тургандай Жантай бий Ормон хан келгенге чейин күрөштүн башында турганы шексиз. Ал алдын ала кармаштарга камынууда кан кудасы Жангарач бий менен кеңешип турган. Көбүнчө айылдары жоонун чапкынына адегенде кабылган Жангарач бий дагы жоо жакындаган сайын Ормон ханга, Жантайга, Боромбай бийге чабармандарын чаптырып шашылыш кабар жеткирчү. Айрыкча Кене хандын акыркы чапкынынын алдында ал алдын ала алгылыктуу аракеттерди жасоого үлгүрөт. Биринчиден, Кара-Балтадан Олуя-Атага чейин жайлаган солтолорду тоо арасындагы тар капчыгайларга көчүрүп, Аламүдүндөн Буранага чейин жигит жыйат. Ал эми 1847-ж. эрте көктөмдө башталган чечүүчү айкаштын алдында солто айылдарынын жоон тобун Кегетиден тартып Токмоктун үстүнө тоо этегине кондуруп, айрымдарын Кичи Кемин, Чоң Кеминге көчүрөт. Экинчиден, жигиттери менен Токмоктон 8 чакырым күн чыгыштагы Оро Башыда жоону тосуп, туу түбүндө туруп майданда кол башчылык кылат. Үчүнчүдөн, мурдатан достошуп жүргөн казактын ботбай уругунун башчысы Супатай баатыр менен жашыруун сүйлөшүүлөрдү жүргүзгөн. Кийин Супатай баатыр майдан талаасынан жигиттерин ээрчитип кетип жеңишти жеңилдетти. Төртүнчүдөн, душманга суу жеткирбей жүдөтүш үчүн Жантай жана жакын тууганы Чынгыш менен кеңешип Чүйдүн суусун Кызыл-Суу, Шамшы, Кең-Булуңдун оюн көздөй бурдурган.

1847-ж. эрте жазда Кенесары хан кыргыздарга каршы акыркы жолу жортуулга аттанат. Бул кезде анын абалы кыйла кыйындап, кырдаал кыргыздардын пайдасына оогон болчу. Кыргыздар чөлкөмдөгү орус генералдары менен байланышып чечүүчү кармашка камынууга үлгүргөн эле. Май-Төбө, Кара-Коңуз, Кекиликтин Сеңириндеги 1847-ж. марттагы акыркы 10 күнгө созулган айкаштар Жантай жана Жангарач, кармаштын үчүнчү күнүндө Жылгын Башыга келген Ормон хандын душманды камалоону жана чабуулду мыкты уюштура алгандыгынын аркасында хан Кененин биротоло толук жеңилиши менен аяктады. Кенесарынын аскерин талкалап, өзүн жана жакындарын жайлагандыгы үчүн орус өкмөтү Ормон ханга подполковник аскердик

чинин, мактоо баракчасын, алтын медаль ыйгарган. Алтын медалга жана мактоо баракчасына Жантай менен Жангарач, Калыгул Кубат уулу ж.б. арзыган эле.

Жантай менен Жангарачтын коомдук-саясий ишмердигинин кийинки этабы 40-жж. аягы – 60-жж. орто ченине туура келет. Бул мезгилдеги алардын иш-аракеттерине да жалпы жонунан окшоштук мүнөздүү. Эки Улуу инсан тең ички жана тышкы саясий кырдаалдын өзгөрүшүнө жараша ийкемдүү иш жүргүзүштү. Эң башкысы көз каранды эместик үчүн баардык аракеттерди жасашкан. Бирок бирдиктүү мамлекети түзүлүп бүтө элек эл күч-кубаттуу өлкөлөрдүн кысымына туруштук бере алмак эмес. Ошондуктан күчтүү мамлекеттер менен ынтымак түзүү аркылуу тынчтыкты камсыз кылууну артык көрүшкөн. Айрыкча кыргыз хандыгы кыйраган кыйын кырдаалда, бугу-сарыбагыш жаңжалы жалпы калайыкты алсыратып, биримдикке доо кетирген кезде элдин мындай аркы-өсүп өнүгүүсүнө оң таасир этээр туура жол тандоо вазипасы дал ошондой билермандарга жүктөлгөн.

Дегеле Ормон хандын көзү өткөндөн кийин Жантай түндүк кыргыз манаптарынын өтө кадыр-барктуусуна айланган. Ошондуктан орус бийлиги да, кокондуктар да аны менен жакшы мамиледе болууга умтулушкан. 1860-ж. августта Токмок, Пишпек чептерин ээлөө үчүн келе жаткан орус аскерлерине Жантай уулун жиберип, алар менен мамилени жакшыртууга аракет жасайт. Өз кезегинде орус офицерлери Жантай жана Жангарачтын ишенимине кирүүгө көп күч жумшаган. Буга архивдик даректер күбө. Андай эки тараптан тең болгон аркеттердин аркасында Жантай өзү башкарган эли менен бирге 1862-ж. Россия букаралыгына өтүп, 1867-ж. ага подполковник аскердик чини ыйгарылды. Ошол жылы ал көз жумат. Жангарач бий 1864-ж. көз жумган. Бул кезде Солто уруусундагы бийлик Байтиктин колуна өткөн.

“Байтик Баатыр чыгаан жол башчы” деп аталган үчүнчү бөлүмдө Жангарачтан кийин Солто уруу бирикмесин бийлеген тарыхый инсандын ишмердиги конкреттүү тарыхый даректердин негизинде чагылдырылды. Байтик Канай уулу 1820-ж. туулуп, 1886-ж. көз жумган. Анын ата-бабалары – Чаа, Талкан бий, Кошой бий, Жамансарт, Түлөберди, Канай бий XVII-XVIII кк. көз каранды эместик үчүн күрөштүн башында турушкан. Тектүү үй-бүлөдө төрөлүп, жакшы чөйрөдө чоңоюп-торолуу анын жаш чагынан чыйрак чыгышына, чыгаан инсанга ылайык кулк-мүнөзүнүн калыптанышына түздөн-түз таасир этпей койгон жок. Байтик бала чагынан эле зээндүү, чыйрак, өтө шок чыгат. Кокондук кошуундардын 20-30-жж. баскынчылык жортуулдары анын көз алдында өткөн. Уруулар ортосундагы чырдашуулар дагы ага чоң сабак болгону шексиз.

Байтик эрте жетилип, 14-15ке келгенде эрдиги, тайманбастыгы элине көбүрөөк билине баштайт. Атасы аны 1835-ж. Таластагы туугандарына жөнөтөт. Ошондон көп өтпөй ал өзү көз жумган. Жоокерчилик жогоруу бааланган ошол доордун адат-мыйзамдарына ылайык ыраак жактарга жортуулга барып барымтага жылкы тийгендерди, көп мал айдап келгендерди эл “баатыр” деп атачу. Ошондой эрдиктерди жасап, жардыларды олжого марытканы үчүн Байтик бат эле “баатыр” атагына арзыйт. Б. Солтоноев жоокерчилик замандагы баатырды

алты түргө бөлгөнү белгилүү. Ал эми Байтик жашаган заманда Баатыр түшүнүгүнүн мааниси өзгөрүп кеткен болчу. Эми Баатыр даражасы көбүнчө ири уруу бирикмелерин башкарган жол башчыларга гана ыйгарылып калган. Андай атакка ээ болуунун негизги шарты элине эмгек өтөө, акылмандык жана артыкча шык-жөндөмү эле.

Байтик Баатыр жаш кезинен кадыр-барктуу кишилерди колго алууга аракеттенген. Ушундай максатта ал оң, солго кирген баардык урууларга, атүгүл Коконго чейин баркы бар Ажыбек датканын ишенимине кирип, анын уулу Нурак менен дос, Олуя-Аталык казактардын атак-даңктуу адамы Керим датка менен куда болот. Аксы, Талас, Чаткалдык Нүсүп бий баштаган кыргыз бийлеринин чечкиндүү аракетинин аркасында 1842-ж. Шералы Кокондо хандык тактыны ээлегенден кийин Байтик Баатыр Олуя-Ата, Чымкент, Ташкент бектерин тоготпой калган болчу. Көп өтпөй, 1845-1846-жж. Байтик Баатыр 100дөн ашуун түтүн солто, сарыбагыштарды ээрчитип Чүйгө кайтат. Ал кезде Кенесарынын мындагы кыргыз айылдарына чапкыны башталып калган эле. Б. Солтоноевдун маалыматтарына караганда 1847-ж. Оро-Башыдагы салгылашууга анын катышканы анык.

Байтик Баатырдын чыныгы жол башчы сыпатында коомдук-саясий ишмердигинин башталышы 50-жж. орто ченине туура келет. Болжолу 1854-1855-жж. аралыгында ал агасы Жаңгарачтын кудасы Жантай менен жакындашуу максатында Кеминге келип бир айга жакын жүргөн. Байтик Баатыр Жантай менен кыргыз элинин тагдырына тиешеси бар түйүндүү маселелер боюнча аңгемелешип анын көңүлүн алган. Жаштарында чоң айрыма болгонуна карабастан алардын көз караштары көп жагынан төп келгени талашсыз. Бекеринен Жантай сайкүлүк аргымагы Көк Шалкыны Байтикке тургуулабаса керек. Көк Шалкы аш-тойлордо алдына ат чыгарбай Байтик Баатырдын баркын ого бетер көтөрүп, оомат алып келди. Кийинчерээк аны Жангарачка тартуулап ак багасына арзыган. Ошондо инисине ыраазы болгон, мурдатан анын эл бийлөөгө жарагыдай эр мүнөзүн, акылынын тереңдигин байкап жүргөн Жангарач солтонун бийлигин өз эрки менен өткөрүп берет. Бул окуя болжолу 1859-1860-жж. туура келет. Ошондон тартып Чүйдү мекендеген Солто, саяк урууларынын бийлиги акырындап Байтиктин колуна топтолот.

Байтик Баатыр өз мойнуна өтө жооптуу милдет жүктөлгөнүн сезип, элинин кийинки тагдырын ойлоп, ан үчүн кам көрө баштаган. Ушул максатта ал Кокондогу окуялардан, орус аскерлеринин аракеттеринен кабар алып турган. Белгилүү болгондой 50-жж. аягында Кокон хандыгы менен Россиянын ортосунда тентайлашуу абдан күч алган эле. 1860-ж. карата мындай атаандашуу өтө курчуп жогорку чегине жетет. Дал ошол жылы августта орус аскерлери ачыктан ачык Чүйгө жүрүшкө чыгып Токмок, Пишпек чептерин алгачкы ирет ээлеген эле. Албетте бул окуя Байтик баатырга таасир этпей койгон жок. Анын Кокон хандыгына карата мамилесинин кескин өзгөрүшүнө 1861-ж. Пишпек чебинин беги болуп дайындалган Рухматулланын адат-мыйзамга жат иштери да шыкак болду. Ал алык-салыктын санын, өлчөмүн көбөйткөн, жергиликтүү элдин намысына тийип аксымдык кылган. Ошондуктан Байтик Баатыр эли менен кеңешип Рахматулланы жок кылуу жөнүндө

чечим чыгарган. Натыйжада ал 1862-ж. Пишпек бегинин бийлигине каршы көтөрүлүш уюштуруп жеңишке жетише алды.

Көтөрүлүш учурунда Байтик Баатыр Верныйга иниси Сатылганды жиберип, Ала-Тоо округунун акими полковник Г.А.Колпаковскийден жардамга аскер, замбирек сураган. 1862-ж. 13-октябрда орус аскерлеринин эки колоннасы Пишпекке жакындап келип, Аларча суусунун боюнан орун алат. Сепилди камалоо 13-октябрда кечинде башталып, 24-октябрда орус аскерлеринин жеңиши менен аяктаганы белгилүү. 26-октябрда башталган Пишпек сепилин талкалоо бир жумага созулуп бул ишке Байтик Баатыр күнүгө 500 киши жиберип турду. Атүгүл, буга чейин Пишпекти орус аскерлери камап турган кезде Байтик Баатыр, анын агасы Жангарач, тууганы Корчу, Жантай менен Кудаярдын балдары ж.б. алардын лагеринде жүрүшкөн. Кийинки 1863-ж. майда Г.А.Колпаковский Олуя-Ата тарапка жортуул уюштурганда Байтик Баатырдын жигиттери Мерке чебине кол салып, андагы сарбаздарды сүрүп чыгышкан. Бирок 1864-ж. чейин Байтик кокондуктардан биротоло кол үзгөн эмес. 1863-ж. кеч күздө кыргыз-кыпчак Алымкул Аталык, Ташкент беги Нурмухаммед, Олуя-Атанын беги Атабек, Чүйлүк Байтик баштаган кыргыз манаптарына «мурдагы күнөөлөрүн» кечиришкенин билдирип, аларды жарашууга үндөгөн каттарды жөнөтүшөт. Кокондуктардын мындай активдүү аракети орус бийлигин чочулатпай койгон жок. Анан калса 1864-ж. башында Олуя-Атага Ташкент беги Нурмухаммед келип Талас, Чүйдөгү кыргыз, казак билермандары менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзгөн. Натыйжада Кокондук бектер Байтик менен убактылуу ынтымак түзө алышты.

Окуялардын ошондой нукта өнүгүшү орус бийлигин чечкиндүү чара көрүүгө түрткөн. Ошол жылы казактын дулат уруусу менен солтолордун ортосунда майда чатак чыкканда Колпаковский казак айылдарын коргоону шылтоолоп войсковой старшина Бутаков баштаган 200 казак-орус аскерин Токмокко жөнөтөт. Ал Байтикти жана солто, сарыбагыштардын бир нече таасирдүү манаптарын Токмокко алдап чакыртып алып Верныйга айдаткан эле. Алматыда камакта жатканда Россиянын күч кубаттуу өлкө экенине ого бетер ынанган. Бекеринен ал 1864-ж. майда полковник М.Г. Черняевдин Олуя-Атага жортуулна өз эрки менен катышпаса керек. Дал ошол жортуулдан тартып М.Г. Черняев ж.б. орус офицерлери Байтик баатырга бөтөнчө урмат көрсөтө башташат. Атүгүл 1872-ж. “Туркестанские ведомости” гезитине “Байтик баатыр” аттуу макала жарыяланган. Андагы кабарга караганда Байтик “зор таасирге ээ болуп... 1867-ж. Орто Азия элдеринин өкүлдөрүнүн курамында Россия императорунун Петербургдагы ак сарайына өкүл катары барган. Ошондо аны 3-даражадагы Ыйык Станислав ордени жана каухар чөгөрүлгөн шакек менен сыйлашкан”. Жолдо анын Москвада болгону тууралуу кабар “Московские новости” газетасына 1867-ж. жарыяланган. Айтмакчы ал 1867-ж. Токмок уездинин начальнигинин кичүү жардамчысы кызматына дайындалып, ага капитан наамы ыйгарылат.

Түндүк кыргыздар Россияга каратылгандан кийин Байтик баатыр бул мамлекеттин мыйзамдарына көнбөй, көчмөндөрдүн адат-наркына ылайык иш жүргүзүүнү уланткан берген. Албетте анын мындай “ээн

баштыгы” жаңы бийликке жаккан эмес. Акырындап колониалдык бийлик Байтиктин бийлигин чектөөгө аракеттенген. Байтик Баатыр 1886-ж. дүйнөдөн кайтат. Анын ишмердигинин негизги мааниси эл биримдигин чыңдоо үчүн чечкиндүү аракет жасагандыгында.

“Кыргыздардын улуу инсандары Кокон хандыгынын мамлекеттик ишмерлери” аттуу үчүнчү главада чыгаан жетекчилердин аталган мамлекеттин тарыхындагы ээлеген орду жана ролу баяндалган. Главанын биринчи бөлүмүндө Алымбек датканын ишмердигинин этаптары ал жашаган доордогу олуттуу окуялар менен тыгыз байланышта изилденет. Алымбек датка М.Эркебаевдин маалыматы боюнча 1800-ж. туулган. Ал эми Т.Өмүрзакова Алымбек датка 1799-ж. төрөлгөн деп эсептейт. Анын ата-бабалары Алай өрөөнүн жердеген Адигине уруу бирикмесинин бийлеринен, тектүү адамдардан болушкан. Анын башкы турагы Алай өрөөнү стратегиялык жактан мааниси зор аймак эле. Андагы ашуулар аркылуу Ферганадан Чыгыш Түркстанга, Индияга ыңгайлуу кербен жолу өтчү. Мында негизинен Адигине, Мунгуш, ичкилик урулары жашачу. Атасы чет өлкөлүк соодагерлер менен байланышып, алыс-жакындагы өлкөлөргө каттап, соода-сатык кылып тургандыктан Алымбек бала чагынан эл, жер таанып, көп нерсеге көзү каныккан, эрте жетилип элге алынган. Анан калса анын жаштыгы дагы чөлкөмдөгү орчундуу окуяларга туш келет.

Алсак, 20-жж. Алайга жакын Кашкар аймагында кожолор кыймылы кулач жаят. Ошондо Алай өрөөнүнүн калкы Жангир кожого колдоо көрсөткөнү маалым. Албетте адигинелердин чоң бийи Асан бий, анын 18 деги уулу Алымбек ошол окуялардын активдүү катышуучулары болгону анык. Кызыгы дал ошол кыймыл өтө күчөгөн кезде Алымбекти Мадали хан мамлекеттик кызматка тарткан. Кокон ханы Алымбекти колго алуу аркылуу кыргыздарды өз бийлигине имерүүнү көздөгөн. Ошондуктан 1831-ж ага расмий датка даражасы – Алайдын башкаруучусу мансабы ыйгарылган. Алымбек датканы кийинки жылы, 32 жашта курагында Мадали хан Анжиян вилаетинин акими кызматына дайындайт. Ошондон тартып анын коомдук-саясий ишмердигиндеги жаңы этап башталды. Мындан ары ал Кокон хандыгынын мамлекеттик саясатына активдүү аралашып, мамлекеттүүлүктүн башкы белгилерин, башкаруу системасын өздөштүрөт. Ал кыргыздардын ордодогу ролун көтөрүүгө көп күч жумшайт. Эң башкысы кезеги келгенде кыргыздардын өз алдынча мамлекетин түзүүгө жол издеген. Буга анын 1845-1861-жж жасаган иштери күбө. Ал 1842-ж Шерали хан бийликке келгенде иш жүзүндө ага такты таажыны тартып берген Аксы, Чаткал, Таластык кыргыз бийлеринин тарабында турду. Бирок көп өтпөй хан ордосунда кыпчак ак сөөктөрүнүн таасири күчөп, кыргыздар мамлекеттик кызматтардан четтегиле баштайт. Натыйжада нааразычылык күчөп 1845-ж. Алай, Ош аймактарында жергиликтүү элдин кубаттуу кыймылы кулач жайды. Ага Алымбек датка, Сейитбек датка, Болот датка ж.б. кыргыз бийлери жетекчилик кылган. Бирок элдик кыймылды Мусулманкул миңбашы көп аскер менен келип басып коё алды. Күрөштүн жетекчиси Алымбек датка адегенде Алайдын төрүнө качып аман калган. Кийинчерээк ал Көгарт ашуусу аркылуу Ак-Талаа, Тогуз-Торо, Ат-Башылык агайин-туугандарына кетет.

Алымбек датканын 40-жж. ишмердигинин бир өнүрү Кашкар аймагындагы кожолордун кыймылы менен байланыштуу. 1847-ж. күзүндө «ыйык» кожолордун бири Катта Төрө Кашкарга жортуул уюштурат. Жолдо Ош менен Алайдан ага Алымбек датка, Кыдыр бий кошулуп, кошуун топтоп беришет. Бирок кыймыл 1848-ж. ийгиликсиз аяктаган болчу. Дал ошол 40-жж. экинчи жарымында Алымбек датка Алайлык жана Тенир-Тоолук кыргыздардын башын бириктирүүгө бел байлап, өз алдынча кыргыз мамлекетин түзүүгө аракеттенет. Анын мындай аракетин колдоо көрсөтүү жөнүндө Россия императору Александр II чек арадагы генералдарына көрсөтмө бериптир. Бирок ар кандай объективдүү себептерге байланыштуу андай аракеттен майнап чыккан жок.

Алымбек датканын ишмердигинин туу чокусу 50-жж. аягы - 60-жж. башына туура келет. Бул мезгилде ал Кокондогу бийлик талашкан күрөштөргө активдүү түрдө катышып, Малабектин хан көтөрүлүшүндө чечүүчү роль ойноду. Аталаш ага-ини Кудаяр хан менен Малабектин ортосундагы чатак 1853-ж. башталып, 1857-1858-жж. кийинкисинин ордону ээлеши менен аяктайт. В.Наливкин Мала хандын бийликке келишиндеги Алайлык кыргыздардын ролун баса белгилеген. Тарыхий даректерде Алымбек датканын 50-жж. аягында Кокондун саясий турмушунда олуттуу роль ойногону, атүгүл вазирлик мансапка жеткени ачык айтылат. Анын кийлигишүүсү аркасында өлкөдөгү бийик мансап-мартабалар кыргыздарга ыйгарылган. Алсак Мадали хан кыргыздын чыгаан жол башчылары: Сейитбек датканы Ходжентке, Молдо Касымды Нау чебине бек кылат. Исфаранын акими Сатыбалды датка ж.б. ордо кишилери да кыргыздар эле. Алымбек датканын алысты көрө билген кылдат саясатчылдыгы айрыкча 60-жж. башында даана көрүндү. Алигиче 1860-ж. Узун-Агачтагы уруштун учурундагы анын аскер башы катарындагы аракеттери тууралуу ар кандай ой-пикирлер айтыла калып жүрөт. Кокондук тарыхчы Молдо Нияз Мухаммад Хоканди аталган салгылашууга катышпай, айкаш талаасынан аскерин алып чыгып кеткени учун аны айыптайт. Советтик доордо болсо эл достугунун тарыхый тамырларын далилдөө урааны астында Алымбек датканын кармаштан оолактап кетишинен орус аскерлерине жан тарткан аракетти издешкен. Акыркы жылдарда адис окумуштуулар Алымбектин мындай чечиминин максаты Түндүк-Түштүк кыргыз урууларын бириктирип, өз алдынча мамлекет уюштуруу, ал орус армиясынын артыкчылыктарын эске алган деген ойлорду айтышууда. Биздин пикирибизче Алымбек датка ийкемдүү саясат жүргүзгөн мамлекеттик ишмер экенин Узун-Агачта дагы бир ирет далилдеген. Кыйла такшалган кыргыз кол башчысы кызуу кандуулукка жол берген жок. Сабырдуулук кылып күчтөрдүн тең салмактуулугун таразалады, айкаш өтөөр айлана-чөйрөнүн жер шартын иликтеди. Андыктан айкаштын оор жоготуулар менен аяктаарына көзү жеткен. Анын мындай чечимин Кокон ханы чыккынчылык катары кабыл алып, өлүм жазасына тартууга бүтүм чыгарган. Бирок ордодогу ынактарынын бири кабар жеткирүүгө үлгүрүп, Алымбек Гүлчөдөн ары алыска качып кутулат. Коркунуч улам күчөгөндө ал экинчи ирет Нарындын төрүнө конуш которгон эле. Тарыхый маалыматтарга караганда Алымбек датка өз

алдынча бирдиктүү кыргыз мамлекетин кайра түзүүгө чара көрүп жол издеген.

Арадан көп өтпөй Мала хан (Малла-хан) кайрадан күрөш баштаган агасы Кудаяр хан жана Кокондогу коогаландар менен алагды болуп, Алымбекке каршы аракетин убактылуу токтотот. Алымбек датка ыңгайлуу кырдаалды колдон чыгарбай пикирлеш ордо кишилери кыргыз Кыдыр, түрк Кудайназар, кыргыз-кыпчак Алымкул менен бирге козголоң уюштурду. 1862-ж. 24-февралда Мала хан тындым кылынып, Шералынын небереси өспүрүм бала Шах Мурад такка отургузулган, регент-аталыктын милдетин Алымбек датка аткарууга киришкен. Бирок жарым жыл өтүп-өтпөй атаандаш аскер башы Алымкул анын ынактары Кыдыр менен Кудайназарды тындым кылып, акыры Коконго Чотон паңсат менен Айдаркулду жиберип Алымбек датканы жайлаткан.

Алымбек датка чарбачылыктын ар кандай тармагын өнүктүрүү үчүн кам көргөн. Ал Анжияндын акими болуп турган 30-жж. Ош шаары вилаеттин баш калаасына айланып өркүндөп өсөт. Андагы Ак-Буура дарыясына кыска убакытта 9 көпүрө салынган, аймакта арыктар каздырылып, сугат курулуштары кулач жайган, тегирмендер, шалы актоочу ак жубаз, пахта ж.б. майын тартуучу май жубаздар курулган. Ошту кооз таза шаарга айландыруу үчүн көчөлөрдү кеңейттирип таш төшөткөн, саябандуу чынарлардын көчөтүн тиктирген. Алымбек датка маданий агартуу иштерине, элдин сабаттуулугун арттырууга дүнүйө-мүлкүн сарптаган. Ал Ошто жана канатташ калаалар менен кыштактарда бир нече мечит, медреселерди курдурат. Алымбек датканын ишмердигине көп кырдуулук, терең ойлонулуп жасалган иштер мүнөздүү. Ал алысты көрө билген акылман, абдан аяр саясатчы, кылдат дипломат, мыкты кол башчы болгон. Башкаларда жок артыкча касиеттеринин аркасында Алымбек датка адегенде Алайдын өкүмдары мансабына, кийин Анжияндын акимдигине, акыры Кокондун баш вазирлигине чейин көтөрүлө алды.

“Аскер башы Алымкул Аталык Кокон хандыгынын анык өкүмдары” деген экинчи бөлүмдө аталган улуу инсандын өмүрүнүн урунтуу учурлары иликтенип, мамлекеттик ишмердиги жана ага байланыштуу окуялардын мааниси, мазмуну чечмеленген.

Элдик санжырада жөн гана Алымкул Аталык аталып, ал эми жазма булактарда айтылгандай ““Амир лашкар” – аскер башы, “амирул умаро” – эмирлердин эмири эң жогорку мамлекеттик мансапка ээ болуп, Кокон хандыгын иш жүзүндө хан катары бир нече жыл бийлеген кыргыздын дагы бир чыгаан инсаны Алымкул Асан бий уулу. Тарыхый маалыматтарга караганда Алымкул 1829-1831-жж. Анжиян вилаетинин Коргон-Төбө аймагындагы Таштак айылында туулган. Атасы Асан бай ошол аймактагы кыргыз-кыпчактардын бийи эле. Энеси Шаарбан (Шахрбону биби) кыргыздын Нойгут уруусуна тиешелүү Бужум-Баткен айылында кадыр-барктуу үй-бүлөдө төрөлгөн. Алымкул эки жашка келгенде атасы өлүп, энесинин колунда калган. Кийинчерээк аны менен апасын таякеси молдо Досакун Бужум-Баткенге көчүрүп кетип, ага диний башталгыч билим берген. Ал эми 7 жашка келгенде энеси экөөнү атасынын туугандары Таштак айылына кайра көчүрүп алышкан. Анжиян шаары айылына чыккун туганлыктан Алымкул Анжияндын Акмечит медресесинен

эки жыл окуп билимин тереңдетет. Андан соң Коконго барып көп окуп, илимди өздөштүргөн. 18 жашка чыкканда жездеси Тагайкул датка жанына алып баш-көз болот, таалим-тарбия берип, аскер ишине аралаштырат, ар кыл өнөр үйрөтөт.

Чыгышта Кашкар аймагындагы Кызы-Суудан тартып батышта Фергананын чордонуна чейинки чоң чөлкөмдү мекендеген кыпчак уруу-уруктары тубаса жоокер, намыскөй жана эркиндикти сүйгөн эр жүрөк келишкен. Архивдик даректердеги маалыматтар боюнча 60-70-жж. кыргыз-кыпчактардын негизги бөлүгү Исфара, Сох аралыгында, Карадарыя-Нарын: Эки суу арасында жашачу. Ал эми нойгуттардын чакан уруктары Сох суусунун төрүндөгү тоолуу жерлерде турушчу. Алымкулдун урпактарынын арасында айтылып жүрчү аңыз кептерге караганда ал 14 жашынан тартып балбан күрөшкө түшүп, элге тааныла баштайт. Ал эми 16 жашында Кокон хандыгынын атчан аскеринде кызмат кылууга киришип, эки-үч жыл ичинде 10 башыдан 100 башыга чейин көтөрүлөт. Алымкул 50-жж. орто ченинде Анжияндын акими ханзаада Сопубек уулун сүннөткө отургузган чоң тойдо өзүнө куракташ ханзаада Малабек менен мамиле түзгөн. Кийин ханзаада анын курчтугун, өткүрлүгүн, тунук акылын жактырып Коконго чакыртып алат. Ошол кездеги ордо катчысы молдо Юнустун жазганына караганда агасы Кудаяр ханга каршы хандык тактыны талашкан күрөштө (1856-1857) Малабекке Алымкул өтө активдүү жардам берген. Ошондуктан 1858-ж. Малабек хан жарыяланганда ал ордодон орун алып, өлкөнүн саясий турмушундагы орчундуу окуялардын чордонунда жүрүүсү анын коомдук-саясий көз караштарын байыткан, эл бийлөөнүн татаал сырларын үйрөнүүсүнө, мамлекеттик ишмер катары калыптануусуна шарт түзгөн. Мала хан адепки учурда Алымкулду ордодо кармап, кийинчерээк Чустун акимдигине, андан соң Маргалаң вилаетине аким кылды.

Ал эми 1862-ж. февралда кыргыз, кыпчак бийлери уюштурган козголоңдо Мала хан өлүп, анын агасы Сарымсактын 15 жаштагы уулу Шах Мурат хан көтөрүлгөндө Алымкул Анжияндын акимдигине дайындалат. Бирок, көп өтпөй ордодогу тирешүү 1862-ж. жайында кыргыздар: Алымбек датка, Кыдыр датка, түрк Кудайназар датка, кыпчак Идрис Али паңсаттын тындым кылынышы менен аяктаган болчу. Кыргыз, кыпчактын кыйындары кырылышып жатканда кыйла жыл илгери Кокондон куулган Кудаяр хан кайрадан күрөш баштайт. Ага Бухара Эмири Музаффар ад-Дин ачыктан ачык колдоо көрсөтүп, Кокондун чектеш ээлигине басып кирген эле. Ошондогу кагылышуулардын учурундагы Кокон колуна Алымкул кол башчылык кылды. Ал 1862-ж. күзүндө Бухара эмирин жана Кудаяр ханды Кокондон кууп чыга алды. Алымкулдун бир артыкчылыгы ал калкынан ата-бабасынан мурастаган, өзү тапкан мүлкүн аяган эмес. Анын мындай жоомарттыгы элди өзүнө тартып жеңишке жетиргени анык. Натыйжада ал 1863-ж. жазында Бухара эмиринин аскерлеринин жаңы жортуулдарынын да мизин майтара алды. 1863-ж. мартта Музаффар ад-Дин өзү 12 миң аскери менен Ош, Өзгөн жана Кара-Кулжага чейин жете келип, жергиликтүү элдин катуу каршылыгына кабылган соң артка кайтканы белгилүү. Андан кийинки окуяларды молдо Юнусжан мындайча сүрөттөйт: «Алымкул аскер башчы Коконго жакын Ярмазар

коргонуна токтоп, ал жерде Маргалаң, Ош, Анжиян, Шахрихан, Наманган, Чуст, Кокондун тегерегинен зыялы, асылзат, мартабалуу кишилер чогулуп, шейит болгон Мала хандын уулу Султан Сейитти (12 жаштагы – Ө.Т.) Намангандан алдырып келип, хан көтөрүштү. Бирок журт ишин, атап айтканда: мурас, каржылоо, аскер иши, өлүм жазасына тартуу сыяктуу иштерди Аскер башчынын ыктыярына өткөрдү. Бул жөнүндө мен келишим түзүп, ага хан, бүткүл улама, зыялы жана мартабалуу заттар кол коюшту, мөөр басылды», - деп баяндайт ал аземди автор. Ошондон тартып Алымкул өспүрүм бала хандын регенти – аталыгы катарында хандыктагы бийликти толук колуна алып, «Амирул умаро» (Эмирлердин эмири), «Амир Лашкар» (аскер башы) деп аталат.

Бирок ал Кокон хандыгы бийлик талашкан күрөштөрдөн, өлкөнүн туш-тарабындагы элди кыймылдардан, Бухара эмиринин жортуулдарынан алсыраган өтө кооптуу учурда бийликке келди. Бөтөнчө Кудаяр хандын жылдан жылга көбөйгөн салыктарынан жүдөгөн калайык калкка ошол опурталдуу окуялардын салакасы тийип, турмушун ого бетер начарлаткан. Мамлекеттик башкаруунун чалдыбары чыгып, мыйзамдар бузулган, борбордук жана жергиликтүү бийлик өкүлдөрү Кудаяр хандан үлгү алып, байлыкка туйтунуунун гана жолдорун издеп калган. Кокон хандыгынын коңшу өлкөлөр менен мамилеси да дурус эмес эле.

Жакын арада чечүүнү талап кылган маселелери арбын мамлекеттик жетекчиликтин машакаттуу жоопкерчилиги Алымкул аталыктын мойнуна жүктөлдү. Андыктан ал мамлекеттик масштабда мааниси терең өзгөртүүлөрдү жүргүзүүгө чечкиндүү киришти. Анын өзгөртүүлөрү биринчи кезекте мамлекеттик тартипти чыңдоодон тартып, ээлеген кызматына татыктуу аким, бектерди дайындоо, аскерлерди куралдар менен жакшылап жабдуу, чек араларды бекемдөө, салыктарды, соода-сатыкты тартипке келтирүүнү, акча-тыйынды ирээтке салууну, вилаеттердин ортосундагы байланыштарды, жергиликтүү жана борбордук бийликти чыңдоону, элчилик мамилелерди жакшыртууну, шаар курулушун күчөтүүнү, каракчылыкка тыюу салуу ж.б. иштерди камтыган. Эң башкысы хандыктагы көп улуттуу калктын ынтымагын, биримдигин бекемдөөнү, өлкөнүн көз каранды эместигин камсыз кылууну көздөгөн.

Алымкул аталык мамлекеттик жетекчи катарында ишмердигин адегенде ордо кишилеринин милдетин тактоодон баштайт. Маселен, сыналган ак ниет ынсаптуу кишилер: молдо Юнусжанга өлкөдөгү жер бөлүштүрүү, зекеттин эсебин алуу, аскерди каржылоо, курал-жарактарды бөлүштүрүү иштерин, Доско зекет жыйноону көзөмөлдөө иши, Мухаммад Ибрахимге ынактык (достук) иштери, Турсун Мухаммадга ордого жетекчилик кылуу иши тапшырылган. Кыштактардагы бийлик ээлик-аксакалдарга мөөр басылган күбөлүктөрдү тапшырган. Алымкул аталык чек арадагы чептерди бекемдетип ондоткон, сарбаздардын санын көбөйткөн, Олуя-Ата, Чымкент, Ташкент шаарларында коргонуу иштерин күчөткөн. Алымкул аталык Анжиян, Аркалык кыргыздарды ар дайым ынтымакка чакырган. Алсак, 1863-ж. ал сарыбагыштардын чоң манабы Жантайга кат жөнөтүп биримдикке үндөйт. Мындай каттар аркалык кадыр-барктуу манап, бийлерге да жөнөтүлгөн. Анын элчилери Жангарач, Байтик, Үмөтаалы, Осмон датка, Муратаалы, Тилекмат ж.б. менен мамилени жакшыртышат. Дипломатиялык мамилелерди жөнгө салуу

максатында 1863-1864-жж. Алымкул аталык Россияга, Түркияга, Кытайга, Индияга (Англиялык генерал-губернаторго), Афганистанга, Тибетке ж.б. өлкөлөргө билимдүү, дасыккан адамдардан элчилерди жөнөтөт.

1864-1865-жж. анын мамлекеттик ишмердигинин туу чокусу болду. Бул кезде Кокон хандыгында абал кыйла жакшырган эле. А түгүл ал «Кашкар маселесин» чечүүгө да чечкиндүү киришип, 1864-ж. кыргыз-кыпчак Сыдыкбектин өтүнүчү боюнча ал жакка Жакыпбекти (Иакуб бек) жөнөткөн. Кийинчерээк ал «Жети-Шар» мамлекетин (1867-1877) түзгөнү маалым.

Аскербашы Алымкул аталыктын өмүрү кыска болду. 1865-ж. 9-майда Ташкендин алдында салгылашуу учурунда ага оторчу орус аскеринин огу жаңылды. Ошондо ал болгону 37 жашта гана болучу. Көөдөндү өйүгөн көп иштерди аткарууга үлгүрбөй эрте көз жумганына карабастан өлкөнү башкарган аз убакытта Алымкул аталык түпкүлүктүү өзгөртүүлөрдү жүргүзө алган. Менимче ал ошонусу менен кыйраганы калган хандыктын жашоосун дагы туура он жылга узартты.

“Колониалдык доордогу улуу инсандардын ишмердиги” аттуу төртүнчү главанын алгачкы бөлүмү Курманжан датканын кыргыз элинин тарыхында сиңирген эмгегин, коомдук-саясий ишмердигинин башкы багыттарын изилдөөгө арналат.

Элибиз эгемендикке ээ болгондон тартып Курманжан датканын көп кырдуу ишмердигин изилдөө өнүгүндө көп иштер жасалды, акыйкат ойлор айтылган макалалар, китептер жарык көрүп, атүгүл диссертациялык иликтөө жүргүзүлдү. Бирок, биздин оюбузча буга чейин аткарылган иштер али аздык кылат, маселенин чети оюла элек. Курманжан датка 1811-ж. Оштон анчейин алыс эмес жердеги Орке кыштагында төрөлгөн. XX к. 90-жж. чейин айрым авторлор аны Мадыда туулган деп жазып келишкени белгилүү. Бул пикирдин туура эместигин датканын урпагы, окумуштуу тарыхчы Т.Өмүрзакова белгилейт. Курманжандын атасы Маматбай Адигине уруусуна жанаша жашаган Мунгуш уруусунун жапалак уругунун мал-жандуу, адамкерчиликтүү, нарк-нускалуу кишиси болуптур. Анын ата-бабалары Алай өрөөнүн жердеп, Кызыл-Суу, Ош, Анжиян, Маргалаң, Наманганга чейинки кең аймакты мекендеген кыргыз уруулары менен байланышып турган.

Курманжандын кыз кези өмүрлүк жары болгон Алымбек датка сыяктуу эле Алайда өткөн. Ал эми кербен жолу кесип өтчү бул өрөөн соодагерлердин гана тагдырына таасир этпестен бүткүл Орто Азия чөлкөмүнүн бөтөнчө Кокон, Бухара хандыктарынын, Кашгар аймагынын саясий турмушуна да салмагын салып турганы белгилүү. Кээде Алай аталган чөлкөмдө башталган окуялардын чордонуна айланып, тезинен чечүүнү талап кылган талылуу маселелердин бир учу ушул жакта тургандай туюлчу. Курманжан дал ушундай жерде чоңоюп, көп нерсеге эртерээк көзү каныккан. Бир чети буга анын чыйрактыгы, тунук акылы, туура таалим-тарбия, элдик каада-салтты жакшы билиши, чечкиндүүлүгү себеп болгондой сезилет. Айта кете турган нерсе узак убакыт Курманжан датканын өмүрүнүн айрым урунттуу учурлары чаташтырылып келди. Алсак Советтик доордогу эмгектерде ал 18 ге чыкканда ата-энеси анын каршылыгына карабай, мурда көрбөгөн кудалап койгон юваш уругунан чыккан Кулы-Сад-Яров деген бечарага күйөөгө беришкен. Ага күйөөсү

жакпай калып, 3 жыл бою Яровдун номиналдуу гана аялы болгон жана атасынын төрүндө отурган деп жазылчу.

Азыркы учурда да эскиче көз карашты жаңыртып, атүгүл апыртып, аны колуктусунан үч эсе улуу б.а. 60 жаштагы улгайган киши болгон деп «ачылыш» жасагандар да бар. Андай адашуулардын чын-төгүнү XX к. 90-жж. эл арасынан жыйналган маалыматтар аркылуу такталды. Элдик эс-тутум боюнча уруктун аты Юваш эмес Жоош, күйөөнүн ысмы Кулсейит. Болгону эки жаш улуу күйөөсү жаштык кылып, табиятынан өзүнө да, өзгөгө да талапты катуу койгон чыйрак келиндин ички аялуу сезимин ойгото албай, көңүлдөрү төп келбеген сыяктанат. Ошондуктан 2-3 жыл өтүп өтпөй, 1832-ж. Анжияндын акими, Алайлык кыргыздардын билерманы Алымбек датка Курманжандын көңүлүнө толуп башын ачып алган.

30-жж. Алымбек датка Мала хан менен жакындашып, көбүнчө Кокондо жүргөндүктөн акырындап анын ордун жокотпой, эл бийлөөнүн сырын үйрөнүүгө туура келди. 1842-ж. Шералы хан көтөрүлгөндө күйөөсү Алымбек датка менен бирге биринчи жолу Коконго келет. Ошондо Курманжан Шералы хандын кыргыз зайыптары Жаркын айым, Соно айым менен таанышат. Курманжандын ханышалар менен ынтымагы Жаркын айым төрөгөн Кудаяр 1865-ж. үчүнчү ирет хан жарыялангандан кийин кыйла чыңдалат. Бул кезде Алымбек датка атаандаштыктын айынан ажалга кабылып, Алайды башкаруу милдети ага жүктөлгөн болчу. Кудаярга колдоо көрсөтүү үчүн 1863-ж. Коконго келген Бухара эмири Сеид Музафар ад-Дин Курманжандын Алайдагы бийлигин таанып, ага датка даражасын ыйгарат. Ал эми 1865-ж. Алымкул аталык Ташкендин алдында окко учкан соң Кудаяр хан Коконго кайтканда Курманжандын Бухара Эмири ыйгарган датка наамын өз атынан бекемдеп кымкап чапан жапкан. Ал иш жүзүндө Оштон тартып Кичи Алай менен Чоң Алайга чейинки аймакты мекендеген кыргыздарды 1876-ж. жайында аталган чөлкөм Россияга каратылганча жеке өзү башкарып турду.

Белгилүү болгондой, 70-жж. башында Кокондо Кудаяр хандын адилетсиз бийлигине каршы элдик кыймыл башталат. Аны адис окумуштуулар Кокон көтөрүлүшү же Полот хандын көтөрүлүшү деп аташат. 1873-жылы жаз-жай айларында башталып, 1876-ж. башына чейин уланган бул элдик кыймыл эң зор аймакты камтып, ага 100 миңден ашуун киши катышты. Көтөрүлүш күчөгөндө ага жалпы жетекчиликти өзүн Алим хандын уулу Полот хан атаган 29 жаштагы Искак Асан уулу колго алат. Бирок элдик кыймыл орус аскерлеринин кийлигишүүсү аркасында күч менен басылды. Көтөрүлүштүн жүрүшүндө Алайлык кыргыздар активдүү роль ойношкон. Курманжан датка ага түздөн-түз аралашпаса да, элдик кыймылдын жол башчылары менен тилектеш болгон. Анын тун уулу Абдылдабек күрөштүн акыркы этабында Полот хандын жакын жардамчыларынан болгон.

1876-ж. февралда Кокон хандыгы жоюлганда, Алай ж.б. тоолуу өрөөндөр аз алдыңчалыгын сактап калган болчу. Атүгүл ошол жылы жаз, жай айларында (апрель, июль) Алайлык кыргыздар Абдылдабектин жетекчилиги астында падыша аскерлерине чечкиндүү каршылык көрсөтүштү. Бирок кыйла артыкчылык кылган орус аскерлери бул

кыймылды да күч менен баскан эле. Айтмакчы, 1875-ж. июль айында Алай жүрүшү башталганда генерал М.Д.Скобелев аймактын калкы айтканынан чыкпаган Курманжан датканы таап, тынчтык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүнү Ош уездинин начальниги майор М.Е.Ионовго буйруган. Ал даткайымды Алайдын төрүндөгү аталаш агасы Исмадияр байдын айылынан тапты. Ошондо Курманжан датка генерал М.Д.Скобелевдин өзү менен жолуктурууну талап кылып, бирок камап басмырлашпаса гана бараарын билдирет. М.Е.Ионов мындай шартка аргасыз макул болот. Орус генералы датка айымды өзүнчө өлкөнүн өкүмдарындай сылык кабыл алып, өзгөчө сый-урмат көрсөтөт жана «Алай ханышасы» атайт. Ошондой эле генерал датка айымдын элин Россия тарабына өтүүгө үндөөнү суранган. Андан бир нече күн өткөн соң Курманжан датка элинин коопсуздугун камсыз кылуу максатында Түркстан генерал-губернатору К.П.Кауфманга келип, эки ортодогу мамилелерди тактап талкуулады. Ал дагы айымга жакшы мамиле жасап, кааласа каражаттан каралашууга, мамлекеттик пенсия чектетүүгө убада кылды. Ушул сыяктуу урмат-сыйдан кийин ал Абдылдабек баштаган балдарына кат жөнөтүп, күрөштү токтотууга көрсөтмө берет.

Алай жүрүшүнүн натыйжасында кыргыздарды Россияга каратуу толук аяктагандан кийин Курманжан датканын коомдук-саясий ишмердигинде жаңы баскыч башталат. Эми анын бийлиги чектелип укуктары тарыды. Мындан ары Алай, Ош аймагын башкарчу болуштар түздөн-түз колониалдык бийликке - Ош уездинин начальнигине жана Фергана областынын аскер губернаторуна баш иймек. Бирок колониалдык бийлик өкүлдөрү ага «Алай ханышасы», кыргыздардын атактуу жол башчысы катары ардактап мамиле кылышкан, жергиликтүү калкка тиешеси бар маанилүү маселелерди аны менен кеңешип чечишкен. 1881-ж. 1-апрелде Россия императору ага жылыга 300 сомдон мамлекеттик пенсия чектөө жөнүндө жарлыкка кол койгон. Анын аймактагы тынчтыкты, Ош-Кашгар кербен жолундагы коопсуздукту камсыз кылуудагы эмгегин эске алып, 90 жашка чыккандыгын белгилеген сымал 1901-ж. 1-декабрда император Николай II кымбат баалуу шакек тартуулоо жөнүндө жарлыгын жарыялайт. Андан көп өтпөй Россия императору «Алай ханышасына» жаңы сыйлыкты - каухар чөгөрүлгөн алтын саат жөнөткөн.

1907-ж. 1-февралда Мады айылында Курманжан датка 97 жашка караганда көз жумуп, сөөгү Оштогу башкы көрүстөн - Сар-Мазарга коюлду...

Атактуу жазуучу Төлөгөн Касымбековдун даңазалуу датка айым тууралуу мындай деп жазганы бар: «Курманжан датка ...баарына тең карап, калыс тууган катары,... эл менен элди, тууган менен тууганды жараштырып, ошол катаал заманда ар түркүн тайпа эл тынчылыгына, биримдигине данакер болгон». Курманжан датканын өзүнө караштуу кыргыз урууларын ич ара чатактан оолак кармай алгандыгынын купуя сыры дал ушундай сапаттарында катылып жаткандай туюлат. Адилеттүүлүк, чындык үчүн күрөшкөн, калыс датка айымды өз эли жана бөлөк элдер да өтө урматташчу. Курманжан датка көптү билген кылдат саясатчы, бөлөк өлкөлөр менен катнашты кыргыздардын кызыкчылыгына

ылайык нукка бура билген, элчилик өнөрдү мыкты өздөштүргөн даанышман жетекчи эле.

“Шабдан баатырдын коомдук-саясий ишмердиги” деп аталган кийинки бөлүмдө колониалдык доордогу кыргыз элинин тарыхында олуттуу роль ойногон ошол чыгаан жол башчынын өзгөргөн заманга шайкеш ийкемдүү иш-аракеттери, өзгөчө касиеттери иликтенет. 1885-ж. Н.А.Аристовдун сунушу боюнча Шабдан Баатырдын өз оозунан жазылган өмүр баян мындайча башталат: “Кокондун кушбеги... бугу уруусундагы белгилүү Шопокту ага караштуу кыргыздар менен кошо талап-тоногон жылы мен, Шабдан Ысык-Көлдөгү Күнгөй - Аксунун жанында, Туюк-Булуңда, 1840-ж. майда төрөлгөм”. Ал эми Кемел Шабдан уулунун эскерүүсүндөгү маалыматка караганда ал 1839-ж. туулган.

Жантай бий уулу Шабданды 5 жашында карапайым кишилердин турмушун өз көзү менен көрүп, кыйынчылыктарга бышсын деген ойдо кедей кишинин колуна эмгекчилдикке үйрөтүү үчүн берген. Шабдан 9 жашка чыкканда гана атасы кайра алып таалим-тарбия бере баштайт. Шабдандын бала кезинен эле берешен, боорукер, март болгону жөнүндө аңыз кептер эл арасында азыр да айтылып жүрөт. Ал 13 жашынан тартып айылдагы жигиттер менен бирге жортуулдарга катыша баштаганы. Бойго жеткенде өзүнчө жигит курап алыскы аймактарга олжолуу жортуулдарды уюштурат. Акырындап Шабдандын эрдиктери даңазала болуп, бат эле баатыр атанат. Ошондуктан коңшулаш казак султандары, кашкарлыктар, Кокондук бектер аны менен ынтымак-ымала кылууга умтулушкан. Болжолу 1860-ж. жаз айларында Пишпек сепилинин беги Атабек датка Шабдан Баатыр менен ынак болуп, казак Тойчубек бийдин кичүү уулу Байсеит экөөнү эки элдин өкүлү жана эр жүрөк баатырлар катары Кокон ханына жөнөтөт. Көп өтпөй ошол жылы күзүндө Чүй өрөөнүндө хандыктын таасирин кайрадан бекемдөө үчүн Кокон ханы жөнөткөн кошуундун курамында Шабдан Батыр да бар эле. 1860-ж. 19-21-октябрда Узун-Агач-Кастек аралыгындагы орус аскерлери менен кокондук кошуундардын ортосундагы кагылышуулардын учурунда ал атасы Жантай менен бирге кокондук аскерлер тарабында турган. Кастектеги кармаштардын жүрүшүндө Шабдан Баатыр башында турган кыргыз, казактардан куралган 500 жигит Г.А.Колпаковскийдин аскерине байкатпай айланып өтүп, Верныйга чейин кирип барган.

Кийин Канаат Шаа Ташкентке кайтканда Шабдан Баатырды жанына ала кеткен эле. Ал Кокондогу козголоңдордун учурунда жаңыдан хан көтөрүлгөн Шах Мураттын бийлигин тааныбай Канаат Шаа каршылык көрсөткөндө Ташкенди коргоого активдүү катышкан. Ошондо Кудаяр хан Канаат Шаанын сунушу боюнча аны Азрет-Султанга (Түркстан каласына) бек кылмай болгон. Албетте терең тамыры жок мындай мамилелер узакка созулмак эмес. Академик В.В.Бартольд жазгандай, аркалык кыргыздардын Кокондон кол үзүп, орустар тарабына оошунда 1862-ж.окуялар чечүүчү роль ойноду. Ошол жылы жазында “оруска карабагыла” деп, Шабданды ызаат менен Кудаяр хан элине узаткан. Бирок орто жолдо Пишпектин жаңы беги Рахматулла анын атасы Жантайдын орустар менен мамилесин шылтоолоп орго салып койгондо, мындагы кыргыздардын жардамы аркасында качып чыгат. Ошондон соң

Шабдан Баатыр биротоло Россия тарапка оогон. Ал аймакты Россиянын каратышы кайра жангыс татаал процесс экенин, ага каршылык көрсөтүүдөн майнап чыкпасын түшүнгөн. Андыктан анын эси-дарты кан төгүүгө жол бербөө, көтөрүмдүүлүккө жана сабырдуулукка үндөө болду.

Шабдан Баатырдын кадыр-баркын арттырган кийинки окуя Тайлак баатырдын уулу Осмон датканын колониалдык администрацияга каршы кыймылы менен байланыштуу. 1868-ж. 1-июлда Осмон датканын кошууну Тогуз-Тородо жүргөн Токмок уездинин начальниги майор Загряжскийдин тобуна кол салат. Бул кезде Шабдан Баатыр дагы жергиликтүү элдин арасында түшүндүрүү иштерин жүргүзүп жаткан. Чатактын аягы эмне менен бүтөөрүн түшүнүп түпкүлүгүн ойлогон Шабдан Баатыр чечкиндүү чара көрүп майор Загряжскийди курчоодон куткарып калды.

Орус генералдары кийинчерээк Кокон хандыгын каратуу үчүн жүргүзүлгөн жүрүштөрдүн учурунда да Шабдан Баатырдан жардам сурашкан. Анткени жеңишти жеңилдетүү үчүн жергиликтүү элдин кадыр-барктуу кишилери менен кеңешип туруу, алар аркылуу тынчтык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү зарыл болчу. Ошондуктан 70-жж. орто ченинде орус бийлиги Шабдан Баатырды Жети-Суулук казак-орус аскерлеринин курамында кызматка тартат. 1875-ж. күзүндө Ферганада жүргөндө ал жергиликтүү калктын улутуна карабай, кан төгүүгө жол бербөөгө аракет жасаган. Маселен, орус аскерлери Наманганды ээлегенде, коркунучтуу душман катары атууга буйрулган эл бийлеген 35 адамды өзү кепил болуп ажалдан аман алып калат. Кийинки жылы Шабдан Баатыр “Алай жүрүшүнө” да катышат. Анын башкы максаты Абдылдабектин жетекчилиги астында күрөшкө көтөрүлгөн Алайлык кыргыздарды бөөдө кыргындан сактоо, тынчтыкка данакер болуу эле. Алсак, Шабдан Баатырдын элчилик аракеттеринин аркасында 26-июлда ага Абдылдабектин иниси Асанбек келип, эки тараптуу сүйлөшүүлөр башталат. Эргеси 27-июлда орус кошууну Сопу-Коргонго тыныгуу үчүн токтогондо Асанбек, Шабдандын иниси Байбосун 3-4 күн мурда Шотто баштаган тынчтык сүйлөшүүлөрдү улантуу үчүн кайра Абдылдабектин оорук-турагына кеткен. Тилекке каршы, сүйлөшүүлөр ийгиликсиз аяктап, Абдылдабек багынуудан баш тартты.

Шабдан Баатыр Курманжан датка менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп, Гүлчөгө көчүрүп келүүдө да зор роль ойноду. Ал генерал М.Д.Скобелевден уруксаат сурап алып, атайын Курманжанга арнап ак өргөө көтөрүп, бир топ күн ага урмат-сый көрсөткөн экен. Ошол эле жылы сентябрда Шабдан Баатыр Сох өрөөнүндө, Баткен, Лейлек аймактарында болуп, тынчтыкты орнотууга көп күч жумшайт. Алай жүрүшүнүн аяк ченинде аны генерал М.Д.Скобелев Каратегин шахына чек араны тактоо жөнүндө сүйлөшүү үчүн элчиликке жиберген. Каратегиндин башкаруучусу аны жакшы кабыл алып сый көрсөтүп, кетээринде инисин кошуп берген. Ал М.Д.Скобелевге жолугуп болжолдуу чек араны убактылуу тактаган. Шабдан Баатыр 1878, 1879 жана 1880-жж. өз жигиттери менен Ат-Башыга коюлган орус отрядынын курамында Арпа, Ак-Сай өрөөндөрү аркылуу өткөн чек араны тактоодо да активдүү роль ойноду. Шабдан Баатырдын дагы бир артыкчылыгы – ал ар дайым кол алдындагы адамдардын эмгегин баалай билгендиги. Ал өзү мамлекеттик сыйлык алганда, мында жигиттеринин да салымы бар экенине бийлик өкүлдөрүн ынаандырып, аларга да сыйлык

ыйгартчу. Алсак, 1875-ж. Баяке 4-даражадагы аскердик орден, 1876-ж. Боромбай Раев Георгий жана Владимир сызмагындагы эки күмүш медалга арзыган. 1880-ж. анын 16 жигити чоң, кичине күмүш медалдар менен сыйланат.

1870-80-жж. Шабдан Баатыр бүткүл Түркстан крайына даңазаланып болгон. Ошондуктан 1883-ж. ал Россия императору Александр III ге таажы кийгизүү аземине катышуу үчүн Жети-Суу областынын жергиликтүү элинин өкүлү болуп шайланган. Санкт-Петербургга барып салтанаттарга катышкан соң ага Войсковой старшина чини ыйгарылып чылкый алтын чынжырлуу алтын саат тартууланган жана 1-даражадагы ардак чапан жабылган. Ал эми кийинки жылы император Александр III ге Ыйык таажы кийгизүүнүн эстелик медалын алат. 1887-ж. падыша өкмөтү ага жылына 300 сом өлчөмүндө мамлекеттик пенсия чектеген. Бирок падышалык чиновниктердин арасында аны көрө албагандар да бар эле. Маселен, Пишпек уездинин начальниги А.Талызин 1886-ж. жазында жана күзүндө областын башкармалыгына жөнөткөн билдируүүлөрүндө Шабдан Баатырга тескери мүнөздөмө берип каралап, аны уезден чыгарып жиберүүнү суранган. Ушундай кыянаттыктардын натыйжасында анын 400 десятина жерди менчикке бекитип берүү жөнүндө орус императоруна жазган өтүнүчү, Жети-Суу областынын кыргыз жана казак элдеринин атынан падыша өкмөтүнө жөнөткөн 11 пункттан турган петициясы ж.б. кайрылуулары чечилген эмес. Албетте колониалдык бийлик өкүлдөрүнүн тымызын жасаган кастарлык аракеттери Шабдан Баатырдын беделин түшүрүп чүңчүтө алган жок. Ал каадалуу журттун кадырлуу билерманы калыбында коомдук турмуштун чордонунда жүрүп, элинин көйгөйлүү маселелерин чечүүнү улантат берди.

Шабдан Баатыр өмүр бою жаштарды өнөр, илим үйрөнүүгө, билим алууга, элди эгин эгип жер иштетүүгө, соода-сатык кылууга, ишкер болууга үндөгөн. Атуул Чоң Кеминге «медресе - Шадманияны» курдуруп, 1909-1911-ж. усулу – жадид (жаңы метод) ыкмасында балдарды окуттурган. 1912-ж. 6-апрелде Шабдан Баатыр дүйнөдөн кайтты. Бирок анын артында аткарган иштери, кыргыз тарыхында өлбөс-өчпөс изи калды. Ал башкалардан көп жагынан айырмаланган тарыхый инсан. Себеби Шабдан Баатыр башкача заманда, кыргыз коомунун өнүгүү өнүгү өзгөргөн мезгилде жашады. Бул кезде калайык калктын мүдөө – тилегин тынчтык жолу менен гана аткаруу мүмкүн эле.

Изилдөөнүн өтө орчундуу жыйынтыктары катары төмөндөгү корутундуларды кароого болот:

- XIX к. экинчи чейрегинде азыркы Кыргызстанды жана ага жанаша жайгашкан аймактардын кыйла бөлүгүн ээлеген кыргыз уруу-уруктарынын этносаясий жактан биригүү жараяны жаңы күч менен жанданып, улуттук кызыкчылыктарга дал келген тенденциялар күч ала баштайт. Себеби Жунгар хандарынын жортуулдарынын учурунда татаал тагдырга кабылган элет эли кандайдыр бир деңгээлде саясий сабак алган эле. Айрыкча 30-40-жж. уруулар ортосундагы чыр чатактар сейректей түшкөн болчу.

- Ошол доордо кыргыз элинин коомдук-саясий өнүгүүсүнүн башкы багыттарын аныктоодо улуу инсандардын ролу зор болду. Алар оомалуу-төкмөлүү ошол доордун өктөм талаптарына ылайык эмгек өтөшкөн, Ата

Журттун көз каранды эместигин, биримдигин камсыз кылууга аракет жасашкан.

- Ормон хан, Алымбек датка баш болгон айрым ири уруу бирикмелеринин жол башчылары 40-60-жж. өз алдынча кыргыз мамлекетин түзүүгө көп күч жумшашты. Бирок ал кезде кыргыздардын мамлекеттик көз каранды эместикке ээ болушуна кээ бир ички жана тышкы күчтөр кедерги болгон. Ошондой болсо да Ормон хандын чечкиндүү аракеттеринин аркасында мамлекеттүүлүктүн негизги белгилери, атрибуттары калыптана баштайт.

- Биримдиктин, бирдиктүү мамлекеттин зарылдыгы бөтөнчө хан Кененин чапкындарынын маалында даана байкалды. Анын алгачкы жортуулдарынын учурунда Жангарач жана Жантай көз каранды эместик үчүн күрөштүн уюштуруучулары болуп, акыркы кармаштарга Ормон хан жалпы жетекчилик кылган. Кыргыз жеринин чегин коргоого Ажыбек Баатыр да салмактуу салым кошкон.

- Кыргыздардын ээлиги үч өлкөнүн: Кокон хандыгы, Цинь империясы жана Россия мамлекетинин кызыкчылыктары кайчылашкан, стратегиялык жактан мааниси олуттуу болгон жерден орун алган. Ошондуктан кыргыз жеринде өз таасирин жайылтуу жана ээлеп алуу алардын саясатындагы олуттуу маселеге айланган.

- Акырындап чөлкөмдөгү саясий кырдаал Россиянын пайдасына өзгөргөндө акылман жол башчылар элинин өсүп-өнүгүүсү үчүн онтойлуу жолду тандашкан. Алсак адеп Боромбай, кийин Жантай Россия менен элинин келечек тагдырын байланыштырууну эп көрүштү. Муну 1860-70-жж. Байтик баатыр, Курманжан датка, Шабдан баатыр да туура түшүнгөн. Алардын мындай чечими кыргыз элинин түпкү кыйыкчылыктарына төп келгенин окуялардын андан аркы өнүгүүсү көрсөттү.

- Алымбек датка, Алымкул аталык ж.б. кыргыздын чыгаан инсандары Кокон хандыгынын мамлекеттик ишмерлерине айланышкан. Асыресе алардын биринчиси Анжияндын акими мансабына, парваначы наамына арзып, баш вазирликке чейин көтөрүлсө, экинчиси хандыктын аскер башчысы, анык өкүмдары катары бийлик жүргүздү. Бир чети алар Кокон хандыгынын таламын талашып, экинчи чети, хандыкты кыргыз ж.б. элдердин орток мамлекети катары чындоого салым кошкон.

- Ал эми акылгөй, айкөлдүгү менен айырмаланган жол башчылар Курманжан датка жана Шабдан баатырдын ишмердиги негизинен колониалдык доорго туура келди. Алар мыкты адамкерчилик сапаттарынын, кеменгерлигинин аркасында гана калк ичинде зор кадыр баркка ээ болушкан. Ошондуктан колониалдык бийлик өкүлдөрү түштүктө Курманжан датканы «Алай ханышасы» деп атап, түндүктө Шабдан баатырга кеңешип иш кылышкан жана аларга урмат көрсөтүшкөн. Айтор ар бир Улуу инсан ар башка заманда жашагандыгына карабастан алардын коомдук-саясий ишмердиги өз мезгилинин өзгөчөлүктөрүнө шайкеш келип, кыргыз элинин мүдөө-тилектерин ишке ашырууга багытталган.

Жогоруда айтылгандарга таянуу менен диссертацияда төмөндөгүдөй айрым практикалык сунуштар берилет:

- Биринчиден, маселени толук ачып берүү максатында иште каралбай калган көптөгөн тарыхый инсандардын ишмердигин изилдөөнү улантуу, ага аспиранттардын жоон тобун тартуу зарыл. Анткени бул диссертациялык иште эң ири он залкар инсандын гана коомдук-саясий ишмердиги таразаланган.

- Экинчиден, Улуу инсандардын өтөлгөлүү өмүр жолунун, көп кырдуу ишмердигинин мисалында жаштарга идеялык-патриоттук тарбия берүүгө басым жасоо керек. Бул үчүн китептер, популярдуу китепчелер, окуу куралдары басмадан басылып, макалалар массалык маалымат каражаттарында такай жарыяланып, тематикалык радио, телеберүүлөр уюштурулуп турганы оң.

- Үчүнчүдөн, ар бир тарыхый инсандын ишмердигин ар тараптан талкуулоого жана адилет баа берүүгө алардын көмүскөдө калган тагдырлык барактарына арналган илимий конференциялар уюштурулса, алар үзүрлүү болоору анык.

- Төртүнчүдөн, орто мектептер менен жогорку окуу жайлардын «Кыргызстан тарыхы» окуу китептерине Улуу инсандар тууралуу атайын темаларды киргизүү, мурда берилген материалдарды кыйла кеңейтүү керек.

- Бешинчиден, Улуу инсандар жөнүндө документалдуу жана көркөм фильмдерди тартуу, пьесаларды жаратуу, алардын ысымдарын түбөлүккө калтыруу үчүн айылдарга, чакан шаарларга, чоң шаарлардагы борбордук көчөлөргө ыйгаруу мекендештерибиздин учурдагы кечиктирилгис милдети.

Диссертациянын негизги мазмуну автордун жарык көргөн төмөнкү эмгектеринде чагылдырылган:

I. Монографиялар жана китепчелер.

- 1.1. Түндүк Кыргызстандын Орусияга каратылышы – Б.: “Учкун” МК, 1992. – 2 б.т.
- 1.2. Манастын эли, жери. Кыргыз, орус, англис тилдеринде. – Б.: “Мурас”, 1998. – 2 б.т.
- 1.3. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду (XIXк. ортосу XXк. башы) – Б.: “Бийиктик”, 2003. – 18 б.т.
- 1.4. Боромбай (Тарыхий очерк) – Б.: “АРХИ”, 2003. – 2,5 б.т.
- 1.5. Жантай жана Жангарач (Тарыхий очерк) – Б.: “АРХИ”, 2003. – 2,5 б.т.

II. Орто мектептер үчүн окуу китептери

- 2.1 Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы. (XVII-XX кк. башы) - Б.: Кыргызстан, 1995. – 13 б.т. (авторлош)
- 2.2 Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы. OM. 6-классы үчүн окуу китеби. – Б.: Кыргызстан, 1996. – 12 б.т. (авторлош)
- 2.3 Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы. OM. 7-классы үчүн окуу китеби. – Б.: Кыргызстан, 1998. – 9 б.т. (авторлош)
- 2.4 Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы. OM. 8-классы үчүн окуу китеби. – Б.: Кыргызстан, 1998. – 12,25 б.т. (авторлош)
- 2.5 Киргизистон тарихи. Өзбек тилинде. OM 7-классы үчүн окуу китеби. – Жалалабад, (АО Кантская типография), 2000. – 167-бет.
- 2.6 Киргизистон тарихи. Өзбек тилинде. OM 8-классы үчүн окуу китеби. – Жалалабад, (АО Кантская типография), 2000. – 243-бет.
- 2.7 Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы. OM. 6-классы үчүн окуу китеби. Экинчи кайра иштелип, толукталып басылышы. – Б.: Педагогика, 2000. – 14,5 б.т. (авторлош)
- 2.8 Кыргызстан тарыхы. OM. 7-классы үчүн окуу китеби. Экинчи басылышы. – Б.: “Мектеп”, 2002 - 17,2 б.т. (авторлош)
- 2.9 Кыргызстан тарыхы. OM. 8-классы үчүн окуу китеби. Кайра иштелип, толукталып экинчи басылышы. – Б.: “Мектеп”, 2003 - 14 б.т.
- 2.10 История Кыргызстана: Учеб. для 7 кл. ср. шк. – Изд. переводное. доп. – Б.: ИЦ МОК “Технология”, 2003. – 11,5 п.л.
- 2.11 История Кыргызстана: Учеб. для 8 кл. ср. шк. – Изд. переводное. доп. – Б.: ИЦ МОК “Технология”, 2003. – 12 п.л.

III. Чет элдик илимий басылмалардагы эмгектер

- 3.1 Түндүк Кыргызстандын Россияга каратылышы. Кытай тилинде. – КЭР СУАР КИА. Үрүмчү. Орто Азияны изилдөө журналы. 1997, № 4. – 64-67-беттер.
- 3.2 Somurge Doneminde Kirgizlar // Turkler. Turk Dunyasi. Cilt 18. – Ankara. - Ankara., 2002. S, 616-626
- 3.3 О роли исторических личностей народов Центральной Азии в истории. Угсаатан Судлал, STUDIA ETHNOLOGICA INSTITUTI HISTORIAE ACADEMIAE SCIENTIARUM MONGOLI (журнал “Этнологические исследования”, Монголия) Улаанбаатар, 2003.- стр. 109-115.
- 3.4 Шабдан Баатырдын коомдук-саясий ишмердиги // Новые информационные технологии в образовании. Материалы Четвертой

Алматинской Международной научно-практической конференции. Сборник статей; 12-13 декабря 2003г. – Алматы: ГЦНТО, 2003г. – с.207-218

3.5 Ажыбек Баатырдын заманындагы Ички Теңир-Тоодогу жер-суу аттары жана анын ишмердиги. // Тил жана котормо. Илимий журнал . КЭР СУАР КИА. Үрүмчү, № 2, 2004. 5-8-беттер.

IV. Эл аралык симпозиум жана конференциялардын материалдары

- 4.1 Эпос “Манас” и взаимосвязи кыргызов с соседними народами // Эпос “Манас” и эпическое наследие народов мира. Материалы Международного симпозиума... - Б.: Кыргызстан, 1995. – 62-64 беттер
- 4.2 XIX к. экинчи жарымы – XX к. башында Жети-Суунун көп улуттуу калкынын калыптанышы жана алардын өз ара мамилелери. // Кыргызстан – наше Отечество: История взаимосвязей и упрочения единства народов Кыргызстана... (Материалы научн. конф.) – Б.: НПП “Мурас”, 1997. – 40-43-б.
- 4.3 Алымбек датка жана аркалык кыргыздар. // Все про Ош...: Вып.1: (Из материалов международной конференции “Ош на пороге XXI века: Из глубин истории в цивилизованное будущее . Ош. 9-12-октября”) - Ош, 1998. – 63-66-беттер.
- 4.4 Көчмөн жана отрукташкан элдердин өз ара мамилелеринин чыңдалышында тарыхий инсандардын ролу (XIX-XX кк. башы) // Ош и Фергана: археология, новое время, культурогенез, этногенез. Вып.4. – Б.: “Мурас” 2000. – 22-24-беттер.
- 4.5 Борбордук Азия элдеринин ар тараптуу байланыштарынын жаңы доордо өнүгүшүндө инсандардын ээлеген орду. // Центральная Азия: Вчера, сегодня, завтра: Материалы Международной научной конференции. – Б.: АО “Учкун”, 2002. – стр.198-204.

V. Илимий жыйнактардагы жана энциклопедияга кирген материалдар.

- 5.1 Чүй областынын тарыхы. – Чүй областы. Чуйская область. Энциклопедия. – Бишкек КЭ Башкы ред. – 1994. – 2 б.т.
- 5.2 Ормон хандын мамлекеттик ишмердиги. // Ормон хан илимий эмгектерде жана архивдик материалдарда: Жыйнак. – Кошумчаланып 2-бас. – Б.: Кыргызстан, 2002, 129-134-беттер.
- 5.3 Шабдан баатырдын дипломатиясы. // Великий Шелковый путь. – Вестник КНУ: Серия 1. Гуманитарные науки. – Выпуск II: История...- Б., КНУ, 2002. – 58-61-беттер.
- 5.4 Новые подходы к изучению роли и места исторических личностей народов Центральной Азии. // Труды факультета истории и регионоведения КНУ им. Ж. Баласагына. – Б., 2002. – 116-123-беттер.
- 5.5 Шабдан Баатыр – XX кылымдын Улуу инсандардын акыркысы. – Вестник КНУ: Серия 1. Гуманитарные науки. – Выпуск III: История...- Б.: КНУ, 2003. – 158-176-беттер.
- 5.6 Аркалык кыргыздардын көз каранды эместигинин жарыяланышы. Ормондун хан көтөрүлүшү. – Вестник КНУ: Серия 1. Гуманитарные науки. – Выпуск III: История...- Б.: КНУ, 2003. – 151-158-беттер.
- 5.7 XIX к. 30-50-жж. кыргыздардын саясий абалы. – Политика и общество – Б., 2003. – 108-117-беттер.

- 5.8 Кыргыздардын XIX к. орто чениндеги коомдук турмушу жана чарбасы. – Политика и общество – Б., 2003. – 167-184-беттер.
- 5.9 Алымкул Асан бий уулу жана анын мамлекеттик ишмердигинин башталышы. – Известия вузов № 3-4, 2003. – 112-117-беттер.
- 5.10 Аскер башы Алымкул Аталык Кокон хандыгынын анык башкаруучусу. – Известия вузов № 3-4, 2003. – 117-121-беттер.
- 5.11 Ажыбек баатыр: доору жана коомдук-саясий ишмердиги. // Ажыбек баатыр жана анын доору... аттуу Республикалык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Нарын: НМУ, 2003. – 12-21-беттер.
- 5.12 Алымбек датканын коомдук-саясий жана мамлекеттик ишмердиги. – Социальные и гуманитарные науки, № 1-2, 2004. – 58-63-беттер.
- 5.13 Боромбай акылман, көсөм жол башчы. – Социальные и гуманитарные науки, № 1-2, 2004. – 124-131-беттер.
- 5.14 О роли исторических личностей в политической истории народов Центральной Азии XIX в. – Вестник КНУ: Серия 1. Гуманитарные науки. Выпуск IV: История... - Б.: КНУ, 2004. – 165-168-беттер.
- 5.15 Ормон хандын тушундагы кыргыз хандыгынын мамлекеттик түзүлүшү. ички жана тышкы саясаты. – Вестник КНУ: Серия 1. Гуманитарные науки. - Выпуск IV: История... - Б.: КНУ, 2004. – 218-231-беттер.
- 5.16 Байтик Баатырдын XIX кылымдын 60-80-жылдарындагы коомдук-саясий ишмердиги. – Известия вузов, № 2, 2004. – 97-101-беттер.

Өмүрбеков Токторбек Наматбекович

Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду (XIX кылымдын ортосу - XX кылымдын башы)

Өзөктүү сөздөр: тарых, Кыргызстан, роль, орду, улуу, инсандар,

Кыргызстандын тарыхындагы улуу инсандардын ролу жана орду ар тараптан объективдүү изилдөөнү талап кылган өтө актуалдуу проблема. Андыктан диссертацияда аталган маселени алгачкы ирет комплекстүү түрдө иликтөө, тарыхый инсандардын көп кырдуу ишмердигине илимий негизде адилет, калыс баа берүү аракети жасалды.

Изилдөөнүн жаңылыгынын маанилүү белгиси иште көптөгөн архивдик даректердин, башка ар түркүн тарыхый булактардын адеп колдонулушу болуп эсептелет. Бул маселени иликтөөнүн теориялык жана практикалык, айрыкча тарбиялык мааниси зор, анткени ал Ата Журттун XIX к. объективдүү тарыхын калыбына келтирүүгө, калктын улуттук аң сезимин өнүктүрүүгө шарт түзөт.

Диссертацияда конкреттүү жана көп түрдүү тарыхый даректердин негизинде кыргыздардын XIX к. ортосу - XX к. башындагы коомдук-саясий абалына анализ жасалып, чарбалык турмушуна жалпы мүнөздөмө берилди. Темадан көрүнүп тургандай иштин өзөгүн ошол доордо жашаган чыгаан инсандардын коомдук-саясий жана мамлекеттик ишмердиги түзөт. Алардын катарына ири уруу бирикмелеринин акылман жана көсөм жол башчылары Ормон хан, Боромбай бий, Жантай, Жангарач, Алымбек датка, Ажыбек Баатыр, Курманжан датка, Байтик Баатыр, Алымкул Аталык, Шабдан Баатыр кирет.

Иште айрым улуу инсандардын өз алдынча кыргыз мамлекетин түзүү аракетине, Ормондун хан көтөрүлүшүнө, кыргыз хандыгынын мамлекеттик түзүлүшүнө, ички жана тышкы саясатына басым жасалды. Ошондой эле кыргыздардын бөлөк өлкөлөр менен мамилеси, түндүк кыргыздардын бир бөлүгүнүн Россияга ык алышындагы Боромбай, Жантай, Байтик Батырдын ролу чагылдырылат.

Ал эми Алымбек датканын жана Алымкул Аталыктын өтөлгөлүү өмүр жолу Кокон хандыгынын мамлекеттик ишмерлери катары ар тараптан ачылып берилди. Колониалдык доордогу улуу инсандардын элине кылган эмгеги Курманжан датка менен Шабдан баатырдын ишмердиги аркылуу изилденет.

Корутундуда негизги жыйынтык, тыянактар жана практикалык сунуштар берилет.

Диссертация кириш сөздөн, төрт главадан, корутундудан колдонулган адабияттардын тизмесинен жана гиркемеден турат.

Омурбеков Токторбек Наматбекович

Роль и место выдающихся личностей в истории Кыргызстана
(середина XIX - начало XX вв.).

Ключевые слова: история, Кыргызстан, роль, место, выдающиеся, личности.

Роль и место выдающихся личностей в истории Кыргызстана - очень актуальная проблема, требующая всестороннего объективного исследования. В диссертации поэтому впервые сделана попытка комплексного исследования этого вопроса, объективной, на научной основе, беспристрастной оценки многогранной деятельности исторических личностей.

Важнейшим элементом новизны исследования является использование впервые в работе многих архивных документов и других различных исторических источников. Изучение этой проблемы имеет огромное теоретическое и практическое, особенно воспитательное значение, поскольку она создает условия для восстановления объективной истории Отечества XIX в., развития национального сознания населения.

В диссертации на основе конкретных и многообразных исторических источников сделан анализ общественно-политического положения кыргызов середины XIX - нач. XX вв., дается общая характеристика их хозяйственной жизни. Как видно из темы, основу работы составляет общественно-политическая и государственная деятельность выдающихся личностей той эпохи. Такими личностями являются мудрые и дальновидные предводители крупных родоплеменных объединений: Ормон-хан, Боромбай-бий, Джантай, Джангарач, Алымбек датка, Ажибек-батыр, Курманжан датка, Байтик-батыр, Алымкул-аталык, Шабдан-батыр.

В работе значительное внимание уделено попыткам отдельных выдающихся личностей по созданию самостоятельного кыргызского государства, провозглашению Ормона ханом, государственному устройству кыргызского ханства, его внутренней и внешней политике. Также освещается взаимоотношения кыргызов с другими государствами, роль Боромбая, Джантая, Байтик-батыра в ориентации части северных кыргызов к России.

Разносторонне раскрывается яркая жизнь Алымбека датки и Алымкула-аталыка как государственных деятелей Кокандского ханства. Заслуги выдающихся личностей в колониальную эпоху во благо своему народу исследуется на примере деятельности Курманжан датки и Шабдан-батыра.

В заключении даны основные выводы, обобщения и практические рекомендации.

Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения и списка использованной литературы.

Omurbekov Toktorbek Namatbekovich

"The role and place of outstanding people in history of Kyrgyzstan
(middle of XIX beginning of XX century)".

Key words: history, Kyrgyzstan, role, place, outstanding, people.

The role and place of the outstanding people in history of Kyrgyzstan is actual problem demanding all-round active investigation. For the first time in complex on base of science, impartial mark, many-sided activity of historical persons is done the try in the dissertation.

Considerable indication of investigation's novelty is using a lot of historical materials, other different historical resources in this work firstly. Studying this problem has great theoretical and practical especially breeding meaning, as far as it creates the conditions for restoration of the objective history of Motherland in XIX century, development of the national confession.

On base of concrete and many-sided historical materials, analysis of socio-political condition in the middle of XIX century, common characteristic of their country's economy are given. As it is seen from the theme the base of work consist socio-political and governmental activity of outstanding people lived that age. There are number of wisdom, far-sighted leaders of large tribal groups: Ormon-khan, Borombai-bey, Djantai, Djangarach, Alymbek datka, Ajbek-batyr, Kurmanjan datka, Baitik-batyr, Aлымkul -atalyk, Shabdan-batyr.

In the first chapters of the investigation the activities of separate well known persons on creating the independent state of the Kyrgyz, proclamation Ormon as khan, governmental mechanism of Kyrgyz khanate, its internal and foreign policy are disclosed. Also it is reconstructed relationship of the Kyrgyz with other governments, the role of Borombai, Djantai, Baitik-batyr in intimacy north part of the Kyrgyz with Russia in the next chapters.

The impressive life of Alymbek datka and Aлымkul- atalyk as statesmen of the Kokon khanate is shown all- round. The labour of outstanding people for the sake of their people passes by means of investigation activities of Kurmanjan datka and Shabdan-batyr.

The main idea of the dissertation is disclosing the role of outstanding people in fight of the Kyrgyz for the independence, in resolute acts on creating independent government, in economical and cultural life, in the deepening diplomatic connections with neighbour governments.

There are basic conclusions, practical recommendations and generalization.

The dissertation consists of introduction, four chapters, conclusion and bibliography.